

Emigrantski put Bogdana Radice (1945.-1993.)

Smiljanić, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:621497>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Ivan Smiljanić

EMIGRANTSKI PUT BOGDANA RADICE (1945.–1993.)

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivica Šute

Zagreb, studeni 2019.

Emigrantski put Bogdana Radice (1945.–1993.)

Sažetak

U ovom se radu prikazuju ključne ideje koje su oblikovale političko i znanstveno djelovanje Bogdana Radice u njegovom emigrantskom periodu nakon 1945. godine do njegove smrti. Dosljedan idealu intelektualca kao čovjeka postojana u nepostojanom vremenu, Radičin emigrantski put u bitnome obilježavaju ideje antifašizma i antikomunizma, koje svoj korijen imaju u ideji antitotalitarizma. Radica će uvijek braniti ideje liberalne demokracije, koje ujedno podrazumijevaju i pravo naroda na samoopredjeljenje i život u vlastitoj slobodnoj i samostalnoj državi. Braneći pravo hrvatskoga naroda na vlastitu državu, odbacivat će ideju bilo kakve zajedničke države Južnih Slavena. Iako neće vjerovati u ispunjenje i ozbiljenje svojih duhovnih ideala, doživjet će uspostavu demokratske i slobodne Hrvatske te time primjereno zaokružiti svoj život hrvatskoga emigrantskoga intelektualca.

Ključne riječi: Bogdan Radica, demokracija, liberalizam, antifašizam, antikomunizam, nacionalizam, antitotalitarizam, Hrvatska, Jugoslavija, historicizam

Emigrant's Path of Bogdan Radica (1945.–1993.)

Summary

This paper presents the key ideas that shaped the political and scientific work of Bogdan Radica in his period of emigration after 1945 up until his death. Consistent with the ideal of the intellectual as a human being, steadfast in a changeable time, emigrant's path of Radica is essentially characterized by the ideas of antifascism and anticommunism, which have their roots in the idea of anti-totalitarianism. Radica will always defend the ideas of liberal democracy, which at the same time imply the right of the people to self-determination and life in their own free and independent state. By defending the right of the Croatian people to their own state, he would also reject the idea of any common state of the Southern Slavs. Although he will not believe in the fulfillment and realization of his spiritual ideals, he will live to see the establishment of a democratic and free Croatia, thus appropriately completing his life as a Croatian emigrant intellectual.

Key words: Bogdan Radica, democracy, liberalism, antifascism, anticommunism, nationalism, anti-totalitarianism, Croatia, Yugoslavia, historicism

Sadržaj

1. Uvod	1
1. 1. Ciljevi i metodologija rada	6
2. Bogdan Radica u SAD-u (1940.–1944.)	8
2. 1. Narav jugoslavenske države	9
2. 2. Obračun s idejama velikosrpstva i jugoslavenstva	12
2. 3. Propaganda u korist Narodnooslobodilačke borbe i partizanskog pokreta	17
3. Bogdan Radica kao pobornik ideja antifašizma i antikomunizma	25
3. 1. Posjet Jugoslaviji 1945. godine	26
3. 2. Slučaj Krleža	29
3. 3. Definitivni obračun s idejom komunizma	33
3. 4. Radica o naravi fašističkog pokreta	36
3. 5. Pitanje HSS-a nakon 1945. godine	38
4. Bogdan Radica kao pobornik ideja liberalizma i demokracije	43
4. 1. Sjedinjene Američke Države kao primjer liberalne demokracije	46
4. 2. Uloga intelektualca u političkom i kulturnom životu	50
4. 3. Bogdan Radica – mason?	53
4. 4. Bogdan Radica kao sveučilišni profesor povijesti	59
5. Hrvatska politička emigracija i ideja neovisne hrvatske države	63
5. 1. Ideja samostalne hrvatske države	64
5. 2. Hrvatsko proljeće	69
5. 3. Uspostava Republike Hrvatske	74
6. Zaključak	79
7. Bibliografija	80

1. Uvod

„Nesumnjivo, treba se izložiti nepogodama. Učiti i ispitivati. I sijati, i kljaštriti, da bi se znalo da smo živjeli. Treba sve staviti na kocku u životu. I sigurnost svojeg uvjerenja. Za volju jednoga romantičkog iskustva. Koje ćemo kasnije imati da prosuđujemo.“¹ Riječi su to kojima je hrvatski pjesnik Tin Ujević u svom *Atenskom upečatku* maestralno pogodio bît lika i djela Bogdana Radice (1904.–1993.). Možda nitko tako pronicavo poput Ujevića nije uspio sažeti bogat i plodonosan život Radice kao hrvatskog političkog emigranta, intelektualca, novinara, publicista, prevoditelja, književnog kritičara, diplomata, erudita, esejista i profesora povijesti. Bogdan Radica rodio se 26. kolovoza 1904. godine u Splitu. Obilježen mediteranstvom od najranijeg djetinjstva, do kraja života promišljat će odnos slavenstva i latinstva u okvirima europske duhovne civilizacije: „Smisao i vrijednosti jednog naroda, uostalom, znače isključivo toliko, koliko taj narod igra presudnu ulogu u razvoju i u sudbini europske duhovnosti.“² Suprotstaviti će se tendencijama jugoslavenske historiografije koja će povijest Dalmacije vidjeti separiranu od povijesti Hrvatske (Vladimir Rismondo i Nada Klaić).³ Naime, tvrdit će kako se slavenstvu inherentna pobunjenička i kaotična narav mora smiriti kroz univerzalnost i red latinstva (onako kako je Split zadobio red smještajući se usred Dioklecijanove palače).⁴ Rodio se u obitelji istaknutih pobornika politike Hrvatsko-srpske koalicije, a sama obitelj bila je i inače buntovne prošlosti (protivili su se Bajamontijevu autonomaštvu, podržavali Starčevićovo i Trumbićevo pravaštvo u Dalmaciji). Njegova obitelj prošla je paradigmatičan put mnogih hrvatskih intelektualaca: od pravaštva preko slavenstva do projugoslavenski orijentirane politike u nastojanju stvaranja jugoslavenske države.⁵ S druge pak strane, Radica je tijekom svog školovanja bio privučen humanističkom usmjerenju, što je također ključno za razumijevanje njegova života: „Mene su oduvijek više privlačile ideje nego li prirodne znanosti, duhovno, a ne materijalno, književno, a ne znanstveno.“⁶

¹ Navedeno prema: Bogdan Radica, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, sv. 1, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1982., str. 407.

² Bogdan Radica, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002., str. 118.

³ Usp. Vinko Grubišić, „Riječ uz ovu knjigu“, u: Bogdan Radica, *Sredozemni povratak*, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1971., str. 293–297, str. 296.

⁴ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 17.

⁵ Usp. Ibid., str. 21.

⁶ Ibid., str. 25.

Iako uvijek oštro suprotstavljen klerikalizmu, no i dalje vjeran katolicizmu, priznat će kako su sinjski franjevci, posredstvom njegova prijateljavanja s Matom Ujevićem,⁷ odigrali ključnu ulogu u njegovu životu. Naime, proglašava ih temeljnim razlogom zašto se hrvatstvo u njemu nikada nije dalo do kraja zastrti jugoslavenstvom. Hrvatstvo je u njemu zatinjalo, ali nikada se nije ugasilo.⁸ Kao mladi ministrant pjevao je mise don Frani Buliću⁹ koji mu kao ravnatelj splitske gimnazije predlaže odlazak na studij u Beč ili Rim. Upravo ta humanistička podloga dobivena u klasičnim gimnazijama za Radicu predstavlja ključnu razliku europskog i američkog intelektualca.¹⁰ „Taj odgoj dao nam je uglavnom onu formu *mentis*, koja je čitave generacije inteligencije znala da učini onim *homo universalis*, koji se tako razlikuje od *homo faber*-a iz današnjih škola.“¹¹

Donekle već tada upoznat s ključnim političkim previranjima u Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao i u njegovu rodnom Splitu (u gradu je tada aktivan Kerubin Šegvić,¹² ali se osjeća i sve veći porast seljačkog pokreta braće Radić), ipak odbija aktivno sudjelovanje u politici, čemu će ostati vjeran čitav život: „U tome leži i razlog, radi čega sam izbjegavao politiku kao čin savjesti. U meni je gorjela strast za knjigama. Moja su drugovanja bila po samoćama Marjana književnost, estetika i filozofija.“¹³ Vjeran toj svojoj ranoj odluci, on će već kao gimnazijalac uspostaviti književne odnose s talijanskim piscem Giovannijem Papinijem.¹⁴ „Od toga dana u meni se pojavila želja za upoznavanjem velikih svjetskih pisaca, uspostavljanjem veza sa Zapadom, što će ostati glavnom oznakom cijelog mog života.“¹⁵ Temelji kasnijeg Radićina antitotalitarna stava leže u njegovom zastupanju latinske racionalističke tradicije. U prilog tomu svjedoče i njegovi razgovori s brojnim intelektualcima

⁷ Mate Ujević (Krivodol kraj Imotskoga, 1901. – Zagreb, 1967.) hrvatski je leksikograf i publicist. U međuraću bio istaknuti pripadnik katoličkoga pokreta. Glavni urednik *Hrvatske enciklopedije* u NDH (1941.–1945.).

⁸ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 30–31.

⁹ Don Frane Bulić (Vranjic kraj Splita, 1846. – Zagreb, 1934.) hrvatski je arheolog, epigrafičar, povjesničar i konzervator starina. Dugogodišnji zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču.

¹⁰ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 34.

¹¹ Ibid., str. 36.

¹² Kerubin Šegvić (Split, 1867. – Zagreb, 1945.) hrvatski je teolog, povjesničar i književnik. Politički aktivan u pravaškom pokretu. Zastupnik gotske teorije o podrijetlu Hrvata. Nakon rata strijeljan kao kolaboracionist od komunističkih vlasti.

¹³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 39.

¹⁴ Giovanni Papini (Firenca, 1881. – Firenca, 1956.) talijanski je književnik, pripovjedač, pjesnik i esejist. Svjetonazorski je prešao put od anarhizma preko pragmatizma do nacionalizma i katoličkog spiritualizma. U vrijeme fašističke Italije smatran državnim piscem. Nakon završetka rata zanemaren u pregledima talijanske književnosti.

¹⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 43.

opisani u *Agoniji Europe*: „I doista, većina Radićinih sugovornika angažirala se protiv fašističkog i komunističkog totalitarizma, u prvom redu kao teoretičari ovih zastranjenja.“¹⁶ Iako je glavna teza te knjige posve antitotalitarna, Radica ju je više usmjerio prema antikomunizmu nego antifašizmu: „*Agonija Europe* je više uperena protiv komunizma negoli protiv fašizma.“¹⁷ Svojevrsni iracionalizam svih oblika ideologija ono je što ih čini toliko odbojnim u očima Radice, istaknutog racionalista koji podvrgava kritici svaki oblik ludila, prepuštanja nagonima ili podsvjesnim instinktima: „Dok su talijanski književnici govorili o ludilu kao glavnom podvigu stvaranja, dotle su naši sve to uzimali doslovce, lomeći svoju unutrašnjost neurozama i bolestima.“¹⁸ Upravo zato Radica, primjerice, podvrgava kritici Vladimira Čerinu, Tina Ujevića i Ulderika Donadinija. Nikada neće pristati uz teorije Freuda ili Junga jer uviđa potrebu svladavanja instinkata koji se nalaze u čovjeku kao ograničenom i konačnom biću.¹⁹

Radićin život, prije svega, obilježava njegova predanost novinarskom pozivu, pa tako tijekom Drugoga svjetskog rata nastavlja s pisanjem članaka u vodećem američkom tisku (*Reader's Digest*, *Saturday Evening Post*, *The Nation*, *The New Republic*, *The New York Times*, *The New Leader*), ali i u hrvatskim demokratskim emigrantskim listovima poput *Hrvatskog glasa* (u kojem je izdavao svoju čuvenu kolumnu „Iz moje torbe“), *Hrvatskog svijeta*, *Zajedničara*, *Danice* ili *Nove Hrvatske*.²⁰ Za njegovo je novinarsko oblikovanje osobito bila važna suradnja od 1925. godine s listom *Nova Evropa* urednika Milana Ćurčina²¹ i *Obzorom* Milivoja Dežmana.²² Najznačajniji obol dao je u *Hrvatskoj reviji* osnovanoj 1951. godine u Buenos Airesu pod uredništvom Vinka Nikolića.²³ Časopis je isprva bio naklonjen ustaškom dijelu emigracije, ali kasnije se od toga emancipirao i otvorio vrata liberalnim intelektualcima

¹⁶ Ivo Banac, „Bogdan Radica – agonija i borba“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 371–377, str. 372.

¹⁷ Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 1769 – Bogdan Radica, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 17/1979., str. 11.

¹⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 43.

¹⁹ Usp. Ibid., str. 50.

²⁰ Usp. Ibid., str. 12.

²¹ Milan Ćurčin (Pančevo, 1880. – Zagreb, 1960.) srpski je književnik. Član Jugoslavenskoga odbora. Od 1920. do 1941. godine izdaje u Zagrebu časopis *Nova Evropa*. Nakon rata radio kao redaktor u Leksikografskom zavodu.

²² Usp. Karl Mirth, „Autoportret Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Živjeti – doživjeti: eseji*, Božidar Petrač (ur.), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2018., str. 13–53, str. 26–27.

²³ Vinko Nikolić (Šibenik, 1912. – Šibenik, 1997.) hrvatski je književnik, kulturni djelatnik i političar. S Franjom Nevistićem od 1947. godine uređuje polumjesečnik *Hrvatska*, a 1951. godine s Antunom Bonifačićem pokreće *Hrvatsku reviju* i njenu značajnu „Knjižnicu“. 1992. godine postaje predsjednik Hrvatske matice iseljenika i potpredsjednik Matice hrvatske.

poput Radice.²⁴ Početak toga časopisa obilježen je odlukom Ante Pavelića iz 1950. godine, prema kojoj se iz uredništva *Hrvatske* smjenjuju Franjo Nevistić i Vinko Nikolić, nakon čega Nikolić pokreće svoj tromjesečnik *Hrvatska revija* i „Knjižnicu Hrvatske revije“ koja je objavila 67 vrijednih knjiga (između ostaloga Radičinu autobiografiju *Živjeti nedoživjeti* i Meštrovićeve *Uspomene na političke ljude i događaje*).²⁵ Nikolić je za Radicu ustvrdio: „Ličnost jedne neponovljive vitalnosti, izvanrednih sposobnosti i široke naobrazbe, kroz gotovo šestdeset zrelih godina govorio je i pisao o skoro svim svjetskim problemima, portretirao i intervjuirao mnoge ličnosti od svjetskog značenja, a njegovih na tisuće eseja i drugih članaka, na raznim jezicima, po velikim svjetskim časopisima i novinama s milijunskim nakladama, i danas čuvaju ne samo svoju stilsku svježinu i originalnost, nego i vjerni su [i trajni] dokument za svoje [i naše] vrijeme, iz kojeg se ujedno vidi, da se povijest ponavlja, i da se minuli događaji i umrle ličnosti često obnavljaju u našim suvremenicima.“²⁶ Da dobro mišljenje o Radici nisu imali samo zbog njegove kompetencije nego i zbog karaktera svjedoči i sam dr. Vladko Maček u pismu dr. Jurju Krnjeviću od 20. siječnja 1956. godine: „Ja već davno znam, da Radica nije za odbaciti. Tek ga je trebalo od časa do časa malo uzeti u šake. Pred par godina, ne znam kojim povodom sam mu pisao, da je on 'Kak krava, koja na jedan podoj da 10 litri mleka, a onda prevrne s nogom kablicu'. (...) Radica ne samo, da se nije pokazao uvrijedjenim, nego mi je pisao, da čim mislim, da je prevrnul kablicu, neka mu to odmah javim, da se zna ravnati.“²⁷

Radićini članci izazivali su velik odjek kako u političkoj emigraciji (Vladko Maček, Ivan Meštrović, Louis Adamić) tako i u američkim intelektualnim krugovima, a glas o njegovim kritičkim pogledima na jugoslavensku državu, njen komunistički poredak i perspektivu hrvatskoga naroda u njoj dolazili su i do jugoslavenskih tajnih službi. Na njegove polemike protiv jugoslavenskog komunističkog režima tri je puta morao intervenirati sam Tito, a Ranković ga je osudio na smrt zbog protudržavnog djelovanja. Na stotine i tisuće članaka objavljivao je u više desetaka američkih, engleskih, francuskih, talijanskih i hrvatskih listova. 1946. godine svjedočio je pred samim američkim Kongresom gdje je iznio istinu o svojim

²⁴ Usp. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 32013., str. 387.

²⁵ Usp. Kazimir Katalinić, *Od poraza do pobjede: povijest hrvatske političke emigracije 1945.–1990.*, sv. 1, Naklada Trpimir, Zagreb, 2017., str. 187.

²⁶ Vinko Nikolić, „Bogdan Radica – jedno ime za kulturnu povijest Hrvatske“, u: Bogdan Radica, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, sv. 1, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1982., str. 519–526, str. 519.

²⁷ Navedeno prema: Neda Prpić, *Dr. Juraj Krnjević: tri emigracije*, Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti „Neda Prpić-Gamiršek“, Hanns Seidel Stiftung, Zagreb, 2004., str. 171.

iskustvima pod represijom komunizma, sudjelovao je na stotinu panela, a gostovao je i u TV programu „Suđenje Titu“. Njegov život obilježen je prijelomom izbijanja Drugoga svjetskog rata, koji tako odvaja, ali ne i posve razdvaja njegova životna promišljanja o naravi moralne i ideološke krize koju proživljava zapadna europska civilizacija i promišljanja o tragičnom položaju hrvatskoga naroda u obje Jugoslavije. Te su dvije temeljne struje i preokupacije njegova mišljenja zapravo veoma povezane i ne mogu se promatrati jedna bez druge. Narav europske krize uvjetuje u tom smislu narav i krizu jugoslavenskih država: „Stara Europa umire u neodređenosti Pariza, u neizvjesnosti Londona, u jednostranoj volji Berlina, u sumraku Rima, u ognju Madrida i u svakom kutku blijedoga Zapada. Zar zajedno s njom umire i mit o pobuni anđela i mit o izlišnosti vječnosti Prometejeva revolta, besmisao Sokratove žrtve i, naposljetku, besciljnost Kristova poslanja?“²⁸

U teškim danima emigracije nakon 1945. godine najveću mu sreću donosi upravo nostalgično sjećanje na rodni Split: „Uspomene na to djetinjstvo, koje se godinama uljepšavalo teškim i gorkim iskustvima u životu, i danas me podržavaju u vanjskom svijetu. I kad sam zahvaćen depresijom, samo dozivanje u pamet poosvježi onom mladošću, suživljenom sa Splitom i njegovom okolicom, koja me i danas osvježi i okrijepi, kao svjež maestral po našim uvalama i rivama.“²⁹ Emigrantsko razdoblje, unatoč položaju sveučilišnog profesora, teško mu je palo: „Najteži osjećaj koji me je najdublje lomio, bilo je nasilno napuštanje domovine ili izgon iz nje. Ali i tada me često tješila misao grčkog pjesnika J. Moréasa: *'Napustiti svoju zemlju, da bih je mogao snažnije voljeti!'* Tu leži, rekao bih, sav smisao ovih uspomena jednog hrvatskog intelektualca u potrazi za izgubljenom domovinom, za čije uskrsnuće sam svjestan da je na pomolu, pa iako ga ja doživjeti ne ću.“³⁰ Pišući te riječi početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća, Radica nije znao da će dočekati obnovu izgubljene hrvatske samostalnosti 1991. godine (umire 5. prosinca 1993. godine u New Yorku!). Emigrantsko razdoblje pogotovo je moralo teško pasti i pogoditi čovjeka Radićinih sentimenata prema rodnom kraju i narodu iz kojega je potekao. Za Radicu nužnost boravka u domovini vidljiva je u potrebi da se bude u doticaju s duhovnim i političkim razvojem svojega naroda, ali možda još i bitnije jest ne prekidati kontinuitet s materinjim jezikom: „Jezik se ne samo petrificira, nego i gubi na svojoj elastičnoj koloraturi, ukoliko se ne obrađuje. To obrađivanje postizava se samo svakidašnjim

²⁸ Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 24.

²⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 44.

³⁰ Ibid., str. 14.

doticajem sa živim jezikom, nikako čitanjem po knjigama i naših najbogatijih pisaca i najuskladenijih stilista.“³¹

Čovjeka poput Bogdana Radice, koji je u svom životnom vijeku uistinu u sebi sazeo i sabrao svu dramatičnost i tragičnost hrvatskog naroda u 20. st., teško je i gotovo nemoguće jednoznačno odrediti. Burno 20. st., koje svoje korijenje ima duboko u 19. st. i koje će ga oblikovati, Radica opisuje emfatičnim riječima: „Stoljeće rođeno poslije stotinjak godina mira, uzelo je na sebe imperativ, da sve ono, što se propustilo ili odlagalo u ranijim stoljećima, ne samo ostvari, nego i dovede do savršenstva. Vjerovalo se u neograničenost znanosti, dohvatljiviju od svake nadnaravne duhovne snage. (...) Međutim, upravo to stoljeće [19. st., I. S.] ostavilo nam je u naslijeđe čitav niz poluistina i laži, sanja i nada, koje, kad bi se ostvarile, označile bi najsavršeniji doživljaj svakog življenja. Između Nietzschea i Dostojevskog, birali smo prvoga. Isto tako, između Hegela i Kanta. I kad je Dostojevski na Nietzscheov usklik, da je Bog mrtav, upozorio, da je sve dopušteno, naglasivši, da nema više ničega, što bi čovjeka zaustavilo, da počinu i najstrašniji zločin protiv čovječanstva, malo se tko na to osvrćao.“³²

1. 1. Ciljevi i metodologija rada

Kompleksnost osobnosti Bogdana Radice doći će pogotovo do izražaja tijekom njegova emigrantskoga razdoblja, onoga koje započinje 1945. godine njegovim odlaskom iz Jugoslavije u Sjedinjene Američke Države. Ta se kompleksnost jednoga životnoga vijeka ponajprije očituje u povijesti ideja i političkih stajališta koja oblikuju čitav Radičin život. Stoga će i cilj ovoga rada u sklopu intelektualne historije biti prikazati koliko ideje oblikuju uzoriti primjer intelektualca poput Radice, a koliko on sam biva inspiriran i intelektualno potaknut životnim okolnostima i velikim povijesnim mijenama na njihovu preobrazbu. Temeljni pristup, kao i metodologija, ovoga diplomskoga rada odgovara intelektualnoj historiji kao jednoj od mnogobrojnih historiografskih subdisciplina, što znači da uzimamo u obzir kako svaka ideja ima svoj povijesni i društveni kontekst. Iako je to istina, ne smijemo ostati na toj metodološkoj poziciji jer nam se ona čini suviše jednostranom. Naime, iako je istina da se ideje uvijek javljaju u okviru društvenoga i povijesnoga konteksta, istina je i to da one imaju veliki utjecaj na oblikovanje toga istoga konteksta. Ukoliko uzmemo tek jednu ili drugu stranu, utoliko ćemo

³¹ Ibid., str. 244.

³² Bogdan Radica, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije*, sv. 2, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1984., str. 647.

ostati na nezadovoljavajućoj poziciji. S obzirom pak da je riječ o intelektualnom i duhovnom životu jednoga intelektualca moramo imati u vidu prethodno rečeno s obzirom na utjecaj ideja na njega, kao i njegova vlastita aktivnog angažmana u oblikovanju tih istih ideja, ali i samog društveno-povijesnog konteksta njegovih djelovanja.

Smatrajući političku historiju temeljem i „kraljicom“ historiografskih subdisciplina, svjesni smo također njene nezadovoljavajuće strane u opisivanju kompleksne slike suvremene svjetske povijesti. Upravo stoga cilj ovoga diplomskoga rada nije pisanje političke, pa čak ni intelektualne biografije, nego upravo politička događanja suvremenoga svijeta, Europe i Hrvatske progledati i pokušati prikazati kroz prizmu života jednoga iznimnoga hrvatskoga intelektualca. Koristit ćemo se u najvećoj mjeri Radičinom monumentalnom intelektualnom autobiografijom, utemeljenom na njegovim memoarskim zapisima i dnevnicima, što od nje i čini prvorazredni historijski izvor vrijedan proučavanja. Također, u što većoj mjeri usredotočit ćemo se upravo na njegove izvorne spise i arhivsku građu, dok ćemo se literaturi obraćati onoliko koliko je potrebno za uspješno prikazivanje temeljnih ideja koje je Bogdan Radica imao u vidu. Taj su rad već poduzeli prethodni vrijedni i zaslužni istraživači poput Vinka Nikolića, Ive Banca, Božidara Petrača, Ante Kadića, Steve Đuraškovića itd., čiji su radovi u ovom radu također konzultirani. 25. rujna 2017. godine održan je jednodnevni znanstveni skup pod naslovom „Bogdan Radica: život i vrijeme“. Na njemu je sudjelovalo 14 znanstvenih izlagača (Ivo Banac, Stjepan Matković, Marko Trogrlić, Stipe Kljajić, Ivan Mužić, Vinko Grubišić itd.) u organizaciji Filozofskog fakulteta u Splitu i Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Znanstvena publikacija u obliku zbornika radova u trenutku pisanja ovoga diplomskoga rada još nije izašla. Još se uvijek čeka na značajniju monografsku studiju, koja će sadržavati kompleksnu Radičinu biografiju, uz temeljito opisivanje i stavljanje u društveno-povijesni kontekst ideja koje su ga zaokupljale.

2. Bogdan Radica u SAD-u (1940.–1944.)

Da bismo objasnili emigrantski put Bogdana Radice nakon 1945. godine, morat ćemo opisati okolnosti koje su ga 1940. godine ponukale na prvi odlazak u SAD. Taj put Bogdana Radice iz Europe prema SAD-u započeo je susretom s dr. Andrijom Štamparom,³³ s kojim je Radica surađivao još od ženevskih godina u Društvu naroda. Štampar ga je odveo dr. Jurju Krnjeviću,³⁴ u ono vrijeme glavnom tajniku HSS-a, koji mu je rekao kako će ga odmah predložiti za šefa Centralnog Press-biroa u Beogradu. Naime, nakon sporazuma između premijera Cvetkovića i Vladka Mačeka, određeni je broj hrvatskih kadrova trebao biti imenovan na vodeće funkcije u zemlji. „Stvari su se ipak dugo zatezale. Kao i uvijek, u Beogradu imenovanje Hrvata za važniji položaj nije išlo lako.“³⁵ Na koncu ipak nije imenovan za šefa nego samo za pomoćnika šefa, što je bilo u suprotnosti s namjerama samoga Mačeka, ali i Krnjevića. Tako je Radica iz Ženeve 1940. godine prešao u Beograd: „Ni sâm nisam shvaćao, otkuda mi toliko odvažnosti – ja, koga se smatralo sretnim čovjekom i oportunistom! Da sam bio takav, ne bih zasigurno bio prihvatio takav položaj, koji me je iz smirene Švicarske bacao na vječno nemirni Balkan.“³⁶ Njegov beskompromisni antifašizam i povezanost s talijanskim antifašističkim krugovima bili su dovoljni da Italija službeno digne svoj glas protiv imenovanja Radice u Centralni Press-biro, a kasnije je u tome dobila i potporu Njemačke. Proosovinski ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković prihvatio je Radičin prijedlog, zapravo prijedlog njegove žene Nine, da ga se uslijed takvih okolnosti premjesti u Washington.³⁷ „Moj zadnji rastanak sa zemljom bio je sumoran, turoban i mučan.“³⁸

Radicu i njegovu obitelj, pošto put u Ameriku kroz već ratom zahvaćenu Europu nimalo nije bio jednostavan, vodio je preko Italije, Švicarske, Francuske i Španjolske do Portugala.

³³ Dr. Andrija Štampar (Brodski Drenovac, 1888. – Zagreb, 1958.) hrvatski je liječnik i utemeljitelj zdravstvene službe u Kraljevini Jugoslaviji. Organizirao preko 250 higijenskih ustanova (najvažnija je Škola narodnog zdravlja u Zagrebu). Nakon Drugoga svjetskoga rata obnaša dužnosti dekana Medicinskog fakulteta u Zagrebu, rektora Sveučilišta u Zagrebu i predsjednika JAZU-a.

³⁴ Dr. Juraj Krnjević (Ivanić-Grad, 1895. – London, 1988.) hrvatski je političar i pravnik. Od 1923. godine obnaša dužnost tajnika Hrvatske republikanske seljačke stranke. Nakon emigracije 1941. godine glavni predstavnik HSS-a u inozemstvu. Nakon smrti Vladka Mačeka 1964. godine izabran za predsjednika HSS-a.

³⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 25.

³⁶ Ibid., str. 26.

³⁷ Usp. Ibid., str. 29–30.

³⁸ Ibid., str. 38.

Prije polaska mu je Guglielmo Ferrero³⁹ ponudio dragocjen savjet, koji odaje njegovu veliku upućenost u narav američkih ljudi i njihovu intelektualnu znatiželju koja gotovo graniči s duhovnom nezrelošću, a to je oblikovanje svakoga članka samo oko jedne ideje. Naime, američko čitateljstvo uvijek traži najveću jednostavnost i odbija složenu misao, pogotovo kad je riječ o problemima nepoznatih balkanskih i istočnoeuropskih zemalja.⁴⁰ Nakon što su preko nemirnoga oceana došli do New Yorka malim brodićem *Lovćen* u vlasništvu Zetske plovidbe, dočekali su ih prijatelji koji su im pomogli prilikom prvih dana akomodacije na njihov novi život: „Ispred mene otvarao se, dakle, jedan novi svijet, za kojim je Europa izgledala mala i sitna prošlost, ali ipak prošlost, koju se nikada zaboraviti ne može, koju se neprestano u sebi nosi, jer kad bi ju se izgubilo, izgubilo bi se i sebe i svoju ličnost.“⁴¹

2. 1. Narav jugoslavenske države

Kao svjedok vremena i tragičnog položaja hrvatskog naroda tijekom 20. st., Radica je s punim pravom mogao kritizirati naivnost, ali i donekle opravdati stanoviti optimizam prilikom raspadanja jedne i stvaranja druge jugoslavenske države, koja je trebala ispraviti nepravde one prethodne. Primjerice, opisujući atmosferu propadanja i raspada Austro-Ugarske Monarhije u ratnom vihoru, u takvoj političkoj situaciji vidi analogiju s raspadom Kraljevine Jugoslavije, ali i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: „Tada se na tim večerama još slobodnije nagovještavala propast Austrije i očekivala zora s više nade i uvjerenja, da je budućnost morala biti ružičasta i ispunjena bezgraničnim nadama. U novoj je državi trebalo teći med i mlijeko, i sve je trebalo biti u znaku slobode i pravde.“⁴² Iako priznaje zasluge Austro-Ugarskoj u očuvanju tog dijela Europe pred osmanskim invazijom te u davanju tom prostoru vjerskoga i jezičnoga jedinstva u obliku katoličke vjere i latinskoga jezika, ipak takva srednjovjekovna feudalna država nikako nije mogla preživjeti buđenje nacionalizama tijekom 19. st. „Habzburška monarhija je živjela u iluziji, da bi mogla preskočiti nacionalna buđenja prespavanjem i odbijanjem, da ih rješava. Kad ih je pokušala riješiti, činila je to uvijek u

³⁹ Guglielmo Ferrero (Portici, 1871. – Mont Pélerin, Ženeva, 1943.) talijanski je povjesničar i sociolog. Zbog antifašizma izbjegao iz Italije u Švicarsku već 1930. godine. Radica je oženio njegovu kćer Ninu Lombroso Ferrero 1935. godine.

⁴⁰ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 43.

⁴¹ Ibid., str. 56–57.

⁴² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 57.

zakašnjenju i polovično. Nije imala nikakvog intimnog osjećaja za revoluciju i njene zakone. Nije shvatila, da je historija neprestani pokret i vječna promjena.“⁴³

Radica odbacuje bilo kakvu mogućnost zajedničke države Hrvata sa Srbima, u čemu mu je glavni argument onaj povijesne naravi. Naime, iz neuspjeha ujedinjenja dviju Jugoslavija, u kojima Hrvati nisu bili zadovoljni svojim nacionalnim položajem i političkim slobodama, za njega je jasno kako odgovor na bit svake jugoslavenske države mora, barem iz hrvatske perspektive, biti odlučno negativan. Ono što priječi mogućnost uspješnoga ujedinjenja jest po broju i političkoj moći u toj državi vodeći narod, naime Srbi. Radica ni u kom slučaju neće reći kako Srbi po vlastitoj naravi teže za vodećim položajem u svakom obliku jugoslavenske države, nego tek da su Srbi kao kulturna i politička cjelina oblikovani svojom poviješću, kao uostalom i svi narodi svijeta: „Tijekom godina stekao sam uvjerenje, da se Srbi ne će nikada naučiti ni odlučiti, da dijele vlast s bilo kojim narodom, s kojim žive u centralističkoj pa i u federalnoj zajednici. Bizantinski cezaropapizam, duboko ukorijenjen u srpskom shvaćanju države i prakticiranju državne vlasti, toliko je srastao sa čitavim srpskim političkim mehanizmom, da je nemoguće pretpostaviti, da bi Hrvati ikada mogli postati sastavnim dijelom državne vlasti, dokle god Srbi budu u svojim rukama imali vlast.“⁴⁴ Za Radicu ne predstavlja nikakvu slučajnost što se Hrvati nisu uspjeli snaći u državno-političkim poslovima u novoj državi jer su dolazili iz sasvim drukčije kulturne, političke i religijske tradicije (rimske), što ih je učvršćivalo u njihovom naivnom uvjerenju da će u novoj državi Srbi bilo kome dopustiti ravnopravnost i njegovanje vlastitoga identiteta.

Već i prije svoga polaska u Ženevu 1935. godine, gdje je obnašao dužnost dopisnika i delegata u jugoslavenskoj delegaciji pri Društvu naroda, Radica je imao skeptičan stav prema budućoj stabilnosti jedne političke tvorevine koja počiva na eksploataciji i hegemoniji jednoga naroda nad svima drugima. Nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseillesu 1934. godine, kada je neriješeno hrvatsko nacionalno pitanje više nego ikada prije bilo na dnevnom redu, Srbi nisu nimalo mijenjali svoj dogmatski stav o naravi Jugoslavije: „Srbi su nastavljali sa svojim žalbama, kao da je Hrvatima pruženo mnogo mogućnosti, da se uvuku u državni aparat i da postepeno i oni postanu vodeći elemenat u državi. Sve samo fraze, koje nije uspjela oboriti ni daljnja rastuća kriza u zemlji. 'Mi smo dali sve Hrvatima! Šta oni hoće?!' Ta srpska neinteligentna i primitivna primjedba, koju Hrvati nisu nikako u stanju primiti, o tome 'što

⁴³ Ibid., str. 86.

⁴⁴ Ibid., str. 353.

Hrvati hoće', toliko je uzrujavala i još uvijek uzrujava Hrvate, kad svatko zna, što Hrvati traže! Prestanak iskorišćavanja jednog naroda nad drugim i ravnopravan položaj u zemlji!“⁴⁵

Prva je Jugoslavija bila posvema prožeta, od vrha do dna, pripadnicima onoga što je Radica nazivao „kajmakčalanskom generacijom“. U nju je, prije svega, uvijek svrstavao velikosrbe poput Jovana Dučića,⁴⁶ Milana Rakića, Milana Stojadinovića, Konstantina Fotića,⁴⁷ Nikolu Pašića itd. Tu je generaciju uvijek obilježavao prijezir koji su osjećali prema Hrvatima. „Prezir za Hrvate, za koje se smatralo, da nisu nikada bili u stanju stvoriti i organizirati svoju državu. Narod, koji nije sposoban da oblikuje državu, nije se u jeziku srbijanske diplomacije smatrao narodom. Hrvati su uvijek bili sluge Beča, Carigrada i Rima. Hrvate se mora kontrolirati, da ne bi izdali državu. (...) Sve je to bilo dovoljno da kod svih nesrpskih naroda i posebno kod hrvatskog naroda izazove otuđenje nad zajedničkom državom i težnju, da se prije ili poslije odsječe od Beograda i od te umjetne zajednice, u kojoj nitko nije volio, niti prihvaćao Beograd, ukoliko nije bio Srbijanac.“⁴⁸ Za Radicu nije slučajno da se sukob Hrvata i Srba u Jugoslaviji vodio upravo zbog njihovih različitih povijesnih razvoja, što je tumačio kao sukob između Srednje Europe i Balkana.

Shvativši kakva je uistinu narav Kraljevine Jugoslavije, koja od vrha do dna političke hijerarhije posvema počiva na velikosrpskom hegemonizmu, Radica donosi njenu negativnu povijesnu ocjenu: „Tri desetljeća zajedničkog života Hrvata i Srba pridonijela su više njihovu razjedinjenju, nego li sjedinjavanju. U međusobnom životu ni Hrvati ni Srbi nisu se suživljavali, nego odživljavali, raskopavajući između sebe dubok jaz, pronalazeći tek ono, što ih je razdvajalo, nikako ono, što bi ih bilo moglo sjedinjavati, odnosno upozoravati na zajedničke interese, zbog kojih bi se trebali povezivati i integrirati.“⁴⁹ Radičina sklonost prema Jugoslaviji, uređenoj na demokratskim i federativnim principima, došla je pogotovo do izražaja tijekom ratnoga razdoblja kada se morao suprotstavljati vladajućoj Fotićevoj struji u jugoslavenskom poslanstvu u Washingtonu. Radica ipak još i sredinom 1943. godine piše

⁴⁵ Ibid., str. 400.

⁴⁶ Jovan Dučić (Trebinje, 1871. – Gary, Indiana, 1943.) srpski je književnik i pravnik. Tijekom Drugoga svjetskog rata emigrirao u SAD gdje podupire velikosrpski četnički pokret. Poznat kao autor u listu *Amerikanski Srbobran* i radikalno protuhrvatski nastrojen pamfletist.

⁴⁷ Konstantin Fotić (Šabac, 1891. – Washington, 1959.) srpski je pravnik i diplomat. Od 1935. godine obnaša dužnost jugoslavenskoga poslanika u Washingtonu, a od 1942. godine i veleposlanika. Jedan od glavnih nositelja velikosrpskoga programa u inozemstvu tijekom Drugoga svjetskoga rata. Umirovljen u ljeto 1944. godine zbog podrške generalu Draži Mihailoviću.

⁴⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 472–473.

⁴⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 9.

Slobodanu Jovanoviću,⁵⁰ predsjedniku jugoslavenske kraljevske vlade u Londonu, sljedeće riječi: „U ime vječne Jugoslavije, ja Vas molim da mi ne branite da se žrtvujem za njeno vaskrsenje, dok je uz Vaše znanje najveći broj visokih činovnika naše diplomacije i vojske u ovoj zemlji napada i ruši.“⁵¹ Upravo u vihoru Drugoga svjetskoga rata, opredijelivši se gotovo odmah po nadolazećim vijestima za rastući antifašistički partizanski pokret pod vodstvom jednoga Hrvata, Josipa Broza Tita, u tom je pokretu vidio nadu za rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja u obliku federalizma. Bit će potrebna krvava odmazda i obračun komunista sa svim svojim stvarnim i izmišljenim političkim i ideološkim protivnicima 1945. godine da u Radici razbiju bilo kakvu iluziju mogućnosti opstanka jedne zajedničke države Južnih Slavena.

2. 2. Obračun s idejama velikosrpstva i jugoslavenstva

Stvaranju prve jugoslavenske države prethodilo je stvaranje ideologije integralnoga jugoslavenstva i jugoslavenskog nacionalizma. Veliku ulogu u toj izgradnji Radica pripisuje Jovanu Cvijiću⁵² i njegovim teorijama o gotovo dijalektičkom odnosu dinarske i panonske rase, odnosno Srba i Hrvata kao njihovih paradigmatičnih predstavnika. Dok je dinarska rasa posvema prožeta vodećim, revolucionarnim i ujediniteljskim elementom, dotle je panonska rasa troma i kompromisna spram imperijalizama podrijetlom iz Austrije, Njemačke ili Italije: „U očima ovih nacionalista ideal zemlje bila je Šumadija, odakle je Srpstvu i cijelom Jugoslavenstvu iskrsla prva iskra ustanka i slobode. Hrvati su, naprotiv, bili destruktivni, separatisti i federalisti.“⁵³ Veliku ulogu u veličanju jugoslavenskog unitarizma Radica pripisuje i Ivanu Meštroviću: „Skovana po Meštroviću, ta je filozofija bila ustvari smjesa primitivnog slavenskog paganstva, utopljenog u neodređenom i maglovitom hinduizmu, koji se postepeno pretvarao u neku smušenu teozofiju, načičkanu pravoslavljem kao antitezom rimskom

⁵⁰ Slobodan Jovanović (Novi Sad, 1869. – London, 1958.) srpski je pravnik, povjesničar i političar. Vodeći ideolog nacionalističkog Srpskog kluba, osnovanog nakon postizanja sporazuma između Cvetkovića i Mačeka 1939. godine. Potpredsjednik u vladi Dušana Simovića 1941. godine, a od 1942. do 1943. godine obnaša dužnost predsjednika jugoslavenske kraljevske vlade u emigraciji. Jedan od vodećih ideologa velikosrpske ideologije i protuhrvatske jugoslavenske državne politike.

⁵¹ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Slobodanu Jovanoviću od 11. lipnja 1943.

⁵² Jovan Cvijić (Loznica, 1865. – Beograd, 1927.) srpski je geograf. Začetnik antropogeografije i morfologije u Srbiji. Njegove su postavke gotovo uvijek u korijenu velikosrpskih ideologa, koji se pozivaju na njega prilikom prezezanja na teritorij Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije.

⁵³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 59.

katolicizmu.“⁵⁴ Nakon uspostave komunističke vlasti u Jugoslaviji 1945. godine većina će splitskih jugoslavenskih unitarista (Niko Bartulović, Sibe Miličić, Ivo Tartaglia) biti izložena progonima novih vlasti te će uglavnom tragično skončati svoj život.⁵⁵

Već tijekom razdoblja Kraljevstva/Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije bilo je vidljivo kako će ideologija integralnoga jugoslavenstva doživjeti svoj potpuni slom na činjenici prevlasti velikosrpskog hegemonizma. Bilo je to upravo ono što je i najradikalnijeg zastupnika ideologije integralnoga jugoslavenstva, državnog centralizma i vođu prečanskih Srba, Svetozara Pribićevića, bacilo u političku koaliciju s dotadašnjim zakletim neprijateljem i vođom hrvatskoga naroda, Stjepanom Radićem. Pribićevićovo odustajanje od koncepta državnoga centralizma bilo je postupno, ali oslobađanje od integralnoga jugoslavenstva kao ideologije bilo je puno teže i sporije, dok za Hrvate više nije bilo nikakve dvojbe da se iza svakoga oblika jugoslavenstva krije velikosrpski hegemonizam, za koji je Pribićević bio samo još jedna „korisna budala“.⁵⁶ Radica ispravno prosuđuje: „Kako je integralno jugoslavenstvo, pretvarajući se sve to više u isključivost velikosrpskog hegemonizma, propadalo u imaginacijama, ono se fragmentiralo u nove nacionalizme. Stara koncepcija o 'tri naroda s jednim imenom' pokazala se ne samo nerealnom nego i kontradiktornom. (...) Kako je sve više prevladavalo uvjerenje da pojam naroda nije potpun, ukoliko on nije ostvaren u državi – princip novoga vijeka, osnivanog na samoopredjeljenju naroda – to se i kod nas pojavila teza, da Hrvati ne će biti u stanju ni da se održe, ni da se razvijaju kao cjelina bez vlastite države.“⁵⁷ Za Radicu nije više bilo dvojbe o tome da su Hrvatska i Srbija zemlje s radikalno različitim povijesno-kulturnim tradicijama i identitetima. Nasilno poistovjećivanje i provođenje identiteta između njih vodi samo do najviših nesročnosti i nesklapnosti koje potresaju temelje svake političke zajednice koja ih nasilno pokušava držati zajedno.

Radica je uvjerenja kako srpstvo igra izrazito negativnu povijesnu ulogu u okviru povijesti ostalih južnoslavenskih naroda. Čuvajući se bilo kakvoga simplificirajućega i površnoga nacionalizma, Radica uviđa kako Srbi nipošto nisu bili dorasli ulozi jednoga Pijemonta u procesu ujedinjenja Italije, kako su se obično voljeli predstavljati. Sklonost srpskoga državnoga aparata korupciji i centralističkom uređenju ima svoje duboke korijene u bizantinskoj koncepciji samodržavlja i podvrgavanju sebi čak i Crkve (koncept svetosavlja):

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Usp. Ibid., str. 63.

⁵⁶ Usp. Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević: ideolog, stranački vođa, emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995., str. 273–275.

⁵⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 97.

„Srbijanski mentalitet, bitno unitaristički i samodržavni, zazirao je od svakog federalizma. Na njegov tradicionalni bizantinski koncept o samodržavlju nakalemilo se sada i oponašanje francuskog centralizma.“⁵⁸ Iako sam Radica nipošto nije bio zastupnik bilo kakve etnogeneze Hrvata osim one slavenske, uviđa kako određeni oblik samoobrane od srbijanske nespremnosti da vode državu s toliko različitih etničkih i religijskih sastavnica Hrvati pronalaze upravo u iranskoj i gotskoj teoriji (čiji je glasoviti zastupnik bio Kerubin Šegvić): „U samoobrani, kod Hrvata je koncepcija o dva svijeta išla toliko daleko, da su se tada pojavile i teorije o gotskom i iranskom podrijetlu Hrvata. Kako je uistinu u ranijoj historiji bilo vrlo malo dodirnih političkih točaka između Hrvata i Srba, nije bilo teško postaviti tezu o dva, sasvim odvojena naroda.“⁵⁹ Budući da Radica Hrvate smatra nositeljima slavenskog i jugoslavenskog strujanja s potencijom univerzalizma, upravo je slučaj i preobražaj Ivana Meštrovića, Vladimira Nazora ili Ive Andrića najindikativniji svjedok tog procesa otrežnjenja od ideologije integralnog jugoslavenstva. Ipak, unatoč velikim neslaganjima s njim, Radica najznačajniji udarac tome vidi u Miroslavu Krleži i njegovoj radikalnoj kritici integralnoga jugoslavenstva.⁶⁰

Za Radicu, Ivo Andrić je upravo paradigmatičan lik hrvatskoga književnika i intelektualca koji se naknadno odlučuje za prihvatanje srpskoga identiteta. Andrić je uistinu pravi antipod Radici koji nikada nije mogao postati politički Srbin i tako postati miljenik prve ili druge Jugoslavije.⁶¹ Iako je velikosrpskim krugovima Andrić bio veoma poželjan kao istaknuti intelektualac i diplomat, Radica u tome vidi puno dublji problem odnosa Hrvata i Srba koji zasijeca u samu bît njihovih egzistencijalnih odnosa jer ne ostaje tek puka apstraktna misao: „Kad bi se uistinu Andrićevo protuslovlje: da li Srbin ili Hrvat ili Srbo-Hrvat, moglo riješiti, možda bi se moglo dati i odgovor na sva ta nacionalna i književna protuslovlja o tako zvanom hrvatsko-srpskom ili srpsko-hrvatskom jeziku i tako zvanim hrvatsko-srpskim književnim doživljavanjima; konačno i o tome, da li može uopće biti zajedničke hrvatsko-srpske kulture u tim našim podijeljenim sredinama, koje svako vještačko iskanje zajednice i simfonije strovaljuje u još teže i strašnije lomove, ne samo lingvistike, nego i čitavog našeg protuslovnog egzistencijalizma.“⁶² Dodatna otežavajuća okolnost Andriću da bude posvema prihvaćen od srpskih krugova bila je i činjenica uvjerenosti tih krugova da je u Bosni bio

⁵⁸ Ibid., str. 99.

⁵⁹ Ibid., str. 98–99.

⁶⁰ Usp. Ibid., str. 101.

⁶¹ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 215, „Novinski članci o Bogdanu Radici“, Željko Krušelj, „Prorok jugoapokalipse“, *Danas*, 18. rujna 1990., str. 42–43.

⁶² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 263.

odgojen od strane isusovačkoga reda: „U tim beogradskim glavama pojam rimo-katolik povezan je s 'jezuitstvom', a to papsko 'jezuitstvo' kod Srbijanaca, kao i kod Rusa, pa zvali se oni episkopi, patrijarsi i pariški intelektualci, zvuči jednako, kao što kod ultramontanaca zvuči termin 'bizantinizam': dva svijeta, dvije kulture, dva pogleda na život, koja se ne daju preskočiti nikakvim mostom, pa ni ekumenskim ni marksističkim.“⁶³ Da „jezuitstvo“ kao jednu od Andrićevih odlika nije primijetio samo Radica, potvrđuje i karakteristika koju je za Andrića napisao Vladimir Bakarić u svom dnevniku: „Još jedan književnik koji je bio u diplomaciji pre rata, Ivo Andrić dobio je sledeću karakteristiku: 'b. poslanik u Berlinu, bio interniran na Bondesee, pojavio se u Beogradu pa nestao. Pravi jezuita. Ljigav, otmjen'.“⁶⁴

Tijekom svog emigrantskog razdoblja Radica će iznimno dobro biti upoznat s principima srpske diplomacije, kao i s njenim glavnim korifejima. Daleko prije sukoba i konačnog razlaza s jugoslavenskim veleposlanikom u Washingtonu, Konstantinom Fotićem, Radica će biti neugodno iznenađen malograđanštinom i iskompleksiranošću jugoslavenske, odnosno bolje rečeno srpske diplomacije u Italiji. Radica posve točno govori o srpskoj diplomaciji, a ne o jugoslavenskoj, zbog jednostavne činjenice da su gotovo sva vodeća mjesta i položaji pripadali prijeratnoj srpskoj eliti, dok je mali broj Hrvata ili Slovenaca uspio zauzeti značajnije pozicije ne samo u diplomaciji nego i u svim ostalim sferama političkog i diplomatskog života prve Jugoslavije: „Srpska diplomacija, posebno njen vojnički dio, u svakoj zemlji osim u Francuskoj, gledala je oko sebe uvijek megalomanski i s prezirom. Tek kasnije, uvjerio sam se da je to bila njena glavna oznaka.“⁶⁵ Ponašanje srpske diplomacije u Italiji, kojoj je Radica svjedočio još kao student povijesti umjetnosti te dopisnik „Obzora“, paradigmatično je za sva njegova iskustva s njom: „Bilo je jasno, da se tu radilo o kompleksu superiornosti, koji se rađao iz kompleksa manje vrijednosti. Svi oni nisu poznavali Rim ni Italiju, niti su govorili ni čitali talijanski.“⁶⁶

Prilikom jednoga posjeta Milivoju Dežmanu,⁶⁷ direktoru listova u vlasništvu „Tipografije“, Radica je u načelu prihvatio Dežmanovo stajalište: „Hrvate je smatrao naivnjacima i sentimentalcima, koji nisu u stanju da se bore protiv srbijanskog nasrtljivog

⁶³ Ibid., str. 263.

⁶⁴ Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji*, Narodna knjiga, Beograd, 1984., str. 497.

⁶⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 196.

⁶⁶ Ibid., str. 198.

⁶⁷ Milivoj Dežman (Zagreb, 1873. – Zagreb, 1940.) hrvatski je liječnik, književnik i urednik. Jedan od osnivača i ravnatelja lječilišta za tuberkulozne bolesti Brestovac kraj Zagreba. Ravnatelj grafičko-nakladnog zavoda „Tipografija“ u Zagrebu (1926.–1934.).

primitivizma, bizantinstva i megalomanije. (...) U politici je sve bilo moguće, i zato je uvijek savjetovao, da se nikada ne smije zauzeti definitivno i dogmatsko stanovište. Trebalo mi je mnogo godina, da uvidim koliko je to uistinu točno.“⁶⁸ Boraveći u Grčkoj od 1929. do 1935. godine kao dopisnik novinske agencije „Avala“ i ataše za tisak, bio je izrazito dobro upoznat s grčkim mentalitetom, koji je u mnogočemu bio blizak srpskome. Radica tako znalački tvrdi da velikogrčka ideja o Megali Elasi na pet mora dijeli mnoge zajedničke karakteristike sa srpskim „kosovskim mitom“ i pozivanjem na Dušanovo carstvo. Jednima i drugima Radica pronalazi temelj u bizantinskoj državno-crkvenoj tradiciji.⁶⁹ Upravo će već u susretima s grčkim državljaninom Elefteriosom Venizelosom tijekom tridesetih godina 20. st. Radica braniti Trumbićevo stajalište kako proces ujedinjenja Jugoslavije nije mogao biti uspješan zbog hegemonističke politike Beograda i čitavog srpskog vodstva zemlje.⁷⁰ Takva preopterećenost ideologijom, zapravo stanje posvemašnjega duhovnog ropstva, čini jedan narod podložnim ekstremnim oblicima manipulacije raznih svjetskih centara moći, o čemu srpska povijest pruža ponajbolji primjer i dokaz.

Već od ljeta 1940. godine u emigraciji, kao i tijekom rata u kraljevskoj izbjegličkoj vladi u Londonu, najznačajniju negativnu ulogu u Radičinom raskidu sa zabludama jugoslavenstva odigrao je srpski ustavni pravnik i vodeća ličnost Srpskoga kluba Slobodan Jovanović, kojega Radica smatra ključnim nositeljem protujugoslavenskih i protuhrvatskih impulsa u srpskom javnom mnijenju: „U toku rata, za vrijeme rata, u trenutku najveće velikosrpske hajke protiv Hrvata, konspirirao je i povlađivao svim protuhrvatskim makinacijama ambasadora Fotića, Jovana Dučića, Rastka Petrovića i svekolike velikosrpske diplomacije, koja je sva svoja službena sredstva upotrebljavala, da pred zapadnim saveznicima ocrni sav hrvatski narod.“⁷¹ Radikalno Radičino uvjerenje o potrebi stvaranja samostalne hrvatske države možemo pratiti upravo od tih trenutaka: „Radičin sukob s kraljevskim poslanikom Konstantinom Fotićem, otvorenim eksponentom četničke politike londonske emigrantske vlade, koji je ustaške zločine koristio kako bi ocrnio veliku hrvatsku iseljeničku zajednicu u SAD, povezao ga je sa Šubašićem, drugim haesesovcima i partizanskim simpatizerima.“⁷²

⁶⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 245.

⁶⁹ Usp. Ibid., str. 324.

⁷⁰ Usp. Ibid., str. 340.

⁷¹ Ibid., str. 254.

⁷² Ivo Banac, „Bogdan Radica i njegov Split“, u: Bogdan Radica, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002., str. 7–9, str. 8.

Svjedočeći duhu vremena tijekom 1940. godine u Beogradu, Radica može potvrditi kako je ključnu ulogu odigrao strah, koji je najviše širio Slobodan Jovanović s Dragišom Vasićem, okupljajući se oko Srpskoga kluba, zbog uspješnoga saveza Hrvata s prečanskim Srbima, utjelovljenim u obliku koalicije Radićeve Hrvatske seljačke stranke s Pribićevićevom Samostalnom demokratskom strankom. Seljačko-demokratska koalicija nije prestala uspješno pružati otpor politici Beograda čak ni nakon smrti vodećih lidera koalicije, a prestat će s aktivnim političkim angažmanom tek političkim, vojnim i duhovnim slomom Jugoslavije uslijed Travanjskoga rata u travnju 1941. godine. Dodatno nezadovoljstvo, koje će se pokazati i kao glavni uzrok rušenja vlade Cvetković-Maček i kraljevskog namjesnika kneza Pavla, bit će zbog uspostavljanja Banovine Hrvatske, što velikosrpski krugovi nikako nisu mogli prihvatiti: „Ja sam u toku 1940. godine od svakog Srbijanca, bilo na ulici, bilo u državnim uredima, neprestano slušao ponavljanje te bojazni, da bi, naime, Hrvati s prečanskim Srbima mogli istisnuti Srbijance s vlasti i preuzeti s knezom Pavlom svu vlast u svoje ruke. Kao glavni autoritet za takve sasvim izmišljene verzije navodilo se uvijek mišljenje Slobodana Jovanovića, srpskog povjesničara, inkarnaciju 'savjesti Srpstva'. 'Kad čika Slobodan to kaže, znači, da tako i jeste!', bila je uzrečica.“⁷³

2. 3. Propaganda u korist Narodnooslobodilačke borbe i partizanskog pokreta

Radica će uz Stojana, sina Svetozara Pribićevića, i Louisa Adamiča,⁷⁴ odigrati ključnu ulogu u osvještavanju američke javnosti o postojanju pravoga antifašističkoga pokreta koji svojim djelovanjem uz sebe veže značajan broj njemačkih i talijanskih divizija i tako konačno uništiti mit o herojskom otporu četničkog vođe Draže Mihailovića. Mihailović je sredinom siječnja 1942. godine, na osnovi mita izgrađenoga o njemu u SAD-u i Britaniji, promaknut u čin generala i imenovan ministrom vojske i mornarice te zamjenikom vrhovnog zapovjednika vojske.⁷⁵ Hrvatsko iseljeništvo, ionako otprije sklono Rooseveltovoj politici, nije imalo pretjerane naklonosti za NDH koja je mogla rezultirati katastrofalnim posljedicama po njih u slučaju da se čitav hrvatski narod proglasi kolaboracionističkim. Radica, koliko god bio

⁷³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 17–18.

⁷⁴ Louis Adamič (Spodnje Blato kraj Grosuplja, 1898. – Riegelsville, New Jersey, 1951.) američki je publicist i autor slovenskog podrijetla. Tijekom Drugoga svjetskoga rata bio je radikalni zagovornik politike američke podrške partizanskom pokretu pod vodstvom Josipa Broza Tita.

⁷⁵ Usp. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991): hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., str. 250.

pobornik Rooseveltove politike suprotstavljanja fašizmu i nacizmu, ne može ne primijetiti njegovu naklonost Srbima u Jugoslaviji pa ga upravo zbog toga proglašava, bio toga Roosevelt svjestan ili ne, eksponentom srpske politike. Radica je našao shodnim jedne ga prilike upozoriti na njegovo zanemarivanje nesrpskih naroda u Jugoslaviji.⁷⁶ Suprotstavljeno velikosrpskoj politici jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, hrvatsko se je iseljništvo mahom odlučivalo za potporu Titovu partizanskom pokretu: „Nije, prema tome, nimalo čudno, što je najveća većina američkih Hrvata vidjela u Jugoslaviji srpsku državu. Općenito raspoloženje hrvatskog iseljenika bilo je, da su Srbi gospodari na čelu s Beogradom u Jugoslaviji, i da su Hrvati narod drugog i trećeg reda. Kad bi se u nekom konzulatu ili poslanstvu našao neki Hrvat, taj je jedini bio u stanju, da oko sebe i oko konzulata okupi nekoliko Hrvata jugoslavenske orijentacije. Većina Hrvata gledala je u Jugoslaviji tuđina.“⁷⁷

Tijekom ožujka 1940. godine ključno pitanje bilo je ono o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, što su svim silama htjele spriječiti Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Glavnog su protivnika vidjele u Vladku Mačeku, koji je bio za sporazum sa Silama Osovine zbog uvjerenosti da će njemačko-talijanska invazija nužno dovesti do krvavoga građanskog rata i uništenja Jugoslavije. Upravo se zbog toga toliko uporno i zalagao za politiku neutralnosti. Velikosrpski krugovi željeli su rat, dok su ga ljudi oko Dvora i maloljetnog kralja Petra II. htjeli izbjeći. S hrvatske pozicije, rat su priželjkivali pripadnici ustaškog pokreta, dok je većina hrvatskoga naroda čvrsto stajala uz politiku neutralnosti HSS-a i Vladka Mačeka.⁷⁸ Državni udar generala Dušana Simovića 27. ožujka 1941. godine, kao reakcija na potpisivanje sporazuma u Beču 25. ožujka o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, pozdravila je većina građana Britanije i SAD-a, neispravno informirana kako je taj puč orkestriran protiv Sila Osovine, a ne protiv sporazuma o Banovini Hrvatskoj. Duhovnim i političkim slomom Jugoslavije pod munjevitim udarom moćnoga Wehrmachta, odmah je započeo i mit o otporu četnika pod vodstvom Draže Mihailovića i hrvatskoj izdaji tijekom rata (dodatno potencirano stvaranjem NDH i svrstavanjem tog režima uz sudbinu Trećeg Reicha i Italije): „Legende o srpskom junaštvu, napose o srpskim četnicima, koji se ne boje smrti, počele su pljuštiti kao gljive po američkim novinama. Držanje Hrvata izgledalo je ne samo blijedo, nego i neprijateljsko demokracijama.“⁷⁹

⁷⁶ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 229, Vjekoslav Krsnik, „Prof. Radica se vraća kući“, *Nedjeljni Vjesnik*, 17. lipnja 1990., str. 7.

⁷⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 90.

⁷⁸ Usp. Ibid., str. 104–105.

⁷⁹ Ibid., str. 105.

Za Radicu je nastupilo veoma turbulentno razdoblje u kojem je svoju djelatnost morao usmjeriti na dvije strane. S jedne strane, morao je konstantno voditi borbu protiv velikosrpskih pozicija ministra vanjskih poslova Momčila Ninčića, veleposlanika Fotića i njegove desne ruke tajnika Rastka Petrovića, koji su ocrnjivali Hrvate kao genocidni i fašistički narod. To je osobito vidljivo nakon izdavanja tzv. Valerijan-Danckelmannova dokumenta⁸⁰ koji govori o masovnom pokolju Srba, a što su Radica i Kosanović tada neispravno pripisivali njemačkoj propagandi da zauvijek odijeli Srbe od Hrvata. Taj je dokument donio Ivan Subbotić, predstavnik Jugoslavije u Crvenom križu. Radica u jednom pismu Fotiću ističe kako je objavljivanje toga dokumenta imalo fatalne posljedice po hrvatsku emigraciju, a žali se i na pisanje *Amerikanskoga Srbobrana* i njihovo inzistiranje na koncepciji Velike Srbije u kolumni „Radi pravilnije orijentacije“.⁸¹ S druge je pak strane Radica morao voditi propagandu protiv mita o četničkom otporu i prikazivati partizanski pokret kao uistinu takav, što će konačno kulminirati savezničkim priznanjem Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije kao legitimnoga vojnoga saveznika krajem 1943. godine na konferenciji u Teheranu. Radica bilježi: „Takvo nijekanje i podcjenjivanje naroda kojem pripadam, izazvalo je u meni sasvim negativnu reakciju. Osjećao sam se uvrijeđenim i poniženim. Nije me toliko iznenadilo Fotićevo držanje, za koga sam najprije osjećao i zatim znao, da je velikosrbin i da mrzi Hrvate, ali me je iznenadio Rastko Petrović, koga sam cijenio kao intelektualca, za koga sam držao, da se ne bi nikada mogao sniziti na takvu čaršijsku velikosrpsku razinu.“⁸² Osobito je list *Amerikanski Srbobran* neprestano tiskao velikosrpske i šovinističke ispade Jovana Dučića, na što je Radica uvijek smatrao potrebnim odgovoriti i kritizirati takve napade na hrvatski narod. Koliko je napetosti vladalo između velikosrba i hrvatskih diplomata, rječito može govoriti i činjenica o podjeli Jugoslavije koju su srpski ministri predlagali Slovincima: stvaranje Velike Srbije s teritorijem Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije, Like, Korduna i Banovine te razgraničenje sa Slovenijom na rijeci Kupi!⁸³ To potvrđuje i Radica u svom pismu

⁸⁰ Danckelmannov dokument odnosno točnije Valerijanov memorandum, nazvan tako prema njemačkom generalu *Luftwaffe*a i vojnom upravitelju Srbije Heinrichu Danckelmannu kojemu je memorandum upućen i episkopu Srpske pravoslavne crkve Valerijanu, službeni je propagandni dokument SPC-a pisan od srpskog pisca Pere Slijepčevića krajem lipnja 1941. godine. U njemu se Hrvati optužuju i kleveću za genocid nad srpskim narodom u NDH te iznose nevjerovatne brojke ubijenih (već oko 100 000 do lipnja 1941.) u sklopu ostvarenja projekta „homogene Srbije“ Stevana Moljevića.

⁸¹ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Konstantinu Fotiću od 22. studenog 1941.

⁸² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 113.

⁸³ Usp. Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., str. 47.

banu Šubašiću gdje iznosi tvrdnje kako vladika Dionisije želi u Jugoslaviji razgraničenje između Srbije i Slovenije uz pomoć svojevrsnoga teritorijalnoga koridora.⁸⁴

Glavni zadatak koji si je postavio Radica bio je prikazivanje NDH kao djela jedne manjine bez podrške većine hrvatskoga naroda. Glavni adut velikosrbima u Britaniji i SAD-u bila je upravo činjenica postojanja NDH, tog njemačkog i talijanskog saveznika u borbi protiv demokratskih snaga svijeta. Fotić je dodatno podjarivao srpsko javno mnijenje mitomanijom brojki: „Njegove brojke rastu iz dana u dan: najprije pola milijuna, zatim milijun i onda milijun i po, pa čak i milijun sedam stotina tisuća Srba, poubijanih po Hrvatima.“⁸⁵ Ipak, Radici nije promaklo kako je činjenica postojanja NDH ujedno temeljito izmijenila srpski sud o Hrvatima kao narodu: „Jednog dana odpočeše i ovakvi razgovori: – Ko bi to kazao, da i Hrvati imaju državu? Kad je to bilo u istoriji, da Hrvati imaju državu? Pa zar i to, da Hrvati imaju vojsku! I čak i diplomaciju! Pa to nije nikada bilo! I kad ja primijetih, da radi čega Hrvati ne bi mogli imati državu i diplomaciju i vojsku, kad to imaju i Arnauti, kad je to na kraju krajeva imala i mala Srbija, oni se zamisliše, da se opet svale najgorim rječetinama na Hrvate.“⁸⁶ Radica u pismu premijeru Bogoljubu Jevtiću sredinom 1942. godine rječito progovara o svojem raskidanju odnosa s Fotićem: „Otkako je Konstantin Fotić demantovao javno pred stranim novinarima Jugoslaviju kao državnu i nacionalnu ideju i entitetu, nema toga zakona ni toga prava, koji može da me obaveže, da prema njemu kao predstavniku Kraljevine Jugoslavije i kao čoveku mogu imati osećaje poštovanja. Za mene je danas Konstantin Fotić politički i nacionalno mrtav čovek.“⁸⁷

U suzbijanju utjecaja srpskih šovinističkih i ksenofobnih stajališta glavnu će pomoć Radici pružiti Ante Smith Pavelić,⁸⁸ ban Ivan Šubašić i ministar Sava Kosanović, jedan od prečanskih Srba još uvijek odanih politici Seljačko-demokratske koalicije. Tada je u jugoslavenskoj diplomaciji zavladao i apsurdno uvjerenje o lukavstvu Hrvata koji tobože računaju na sve zaraćene strane: „Hrvati su podijelili uloge: Ante Pavelić s ustašama je u Zagrebu pod zaštitom Osovine. Maček čeka da preuzme vlast, kad se bude vidjelo tko će

⁸⁴ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Ivanu Šubašiću od 1. listopada 1941.

⁸⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 145.

⁸⁶ Ibid., str. 121–122.

⁸⁷ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Bogoljubu Jevtiću od 30. listopada 1942.

⁸⁸ Ante Smith Pavelić (Zagreb, 1903. – Fort Worth, Texas, 1985.) hrvatski je i jugoslavenski diplomat i publicist. Sin Ante Pavelića (starijeg). Jedan od glavnih Radičinih suradnika u antifašističkoj i protučetničkoj propagandi tijekom njegova boravka u SAD-u za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

pobijediti. U Londonu ga zastupa kod saveznika Krnjević. U Americi, imaju bana Šubašića, koji isto tako stoji na strani Saveznika. U šumi, imaju Tita, koji predstavlja interese Rusije. Tako su se Hrvati osigurali na sve strane. Pametni su Hrvati!“⁸⁹

Tijekom 1942. godine u Jugoslavenski informativni centar u New Yorku, gdje je bio smješten i Radica, sve češće počinju dolaziti vijesti o rastu jednoga novoga pokreta, koji se za razliku od četnika doista vojno suprotstavlja njemačkoj i talijanskoj okupaciji. Upravo od tog trenutka počinje sve jače opredjeljivanje Radice za pružanje podrške tom partizanskom pokretu, ali ujedno i sve veći odmak od uvjerenja u budućnost koncepta jugoslavenske države. Radicu ujedno u tom razdoblju obilježava i polagano priklanjanje ideji neovisne i samostalne hrvatske države.⁹⁰ Znajući da je Churchill već pružio podršku Grcima u poslijeratnom ne-komunističkom uređenju svoje države, Radica u tome vidi licemjerstvo zapadnih demokracija koje će očigledno sudbinu Istočne i Srednje Europe, uključujući Hrvatsku, bez milosti prepustiti komunističkoj vladavini. Radica je svjestan kako je Zapad svojom pasivnošću tijekom međuraća i u Drugom svjetskom ratu naprosto gurnuo Balkan i velike dijelove Srednje Europe u zagrljaj komunistima.⁹¹ Ipak, javno pristupa podršci Titu tijekom ratnoga razdoblja, u čemu naravno nema podršku gotovo nikoga od službenih predstavnika Kraljevine Jugoslavije. Počinje izdavati članke o Titu i partizanskoj borbi u časopisima *The New Republic* i *The New Nation*.⁹² U emigraciji polemizira oko uređenja nove Jugoslavije i s predstavnicima talijanske predratne antifašističke emigracije, najviše s dobrim poznanikom, talijanskim povjesničarom Gaetanom Salveminijem⁹³: „Kad smo nekoliko nas bili razdragani i oduševljeni federalističkim programom, osobito poslije Bihaća, koji je objavio svijetu Narodnooslobodilački pokret, odnosno Komunistička Partija, Salvemini nije bio vrlo jako oduševljen a ni siguran. On je bio mišljenja, da Komunistička Partija, po svojem monolitskom programu, ne će biti u stanju uvesti u zemlju jedan stvaran federalan program, koji može dati samo i isključivo demokracija.“⁹⁴ Pokazat će se da je, barem u ovom slučaju, Salvemini itekako imao pravo.

⁸⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 187.

⁹⁰ Usp. Ibid., str. 161.

⁹¹ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 8, „Rad na sveučilištu u SAD-u i *Balkan u svjetskim pitanjima*“.

⁹² Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 168.

⁹³ Gaetano Salvemini (Molfetta, 1873. – Sorrento, 1957.) talijanski je povjesničar i političar antifašističkoga usmjerenja. Angažirao se u Talijanskoj socijalističkoj stranci. Svojom publicistikom snažno utjecao na američko stajalište prema Italiji tijekom Drugoga svjetskog rata. Zagovarao treći put između komunista i kršćanskih demokrata za poslijeratnu Italiju.

⁹⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 178.

Jedna zgoda osobito dobro oslikava paniku velikosrpskih diplomatskih krugova po dolasku prvih vijesti o sukobu partizana i četnika, jer su u tome ispravno prepoznavali opasnost po svoju poslijeratnu prevlast i toliko željenu osvetu prema pripadnicima hrvatskoga naroda za zločine ustaškoga režima. 7. srpnja 1942. godine Radica je u hotelu Waldorf Astoria vodio jedan razgovor s ministrom vanjskih poslova, Momčilom Ninčićem, koji ga je zamolio da utječe na liberalne novine da prestanu s propagandom protiv Draže Mihailovića. Radica je tek kasnije shvatio prave razloge takvoj čudnoj zamolbi, jer su sve novine tada bile na Mihailovićevoj strani: „On je svakako znao nešto, što mi tada u New Yorku nismo znali. Sukob između partizana i Mihajlovića već se razvijao na terenu. Ninčić i Jovanović su ne samo to znali, nego i već pregovarali sa Sovjetima, da se tome stane na kraj. Mi smo pak to saznali iz vijesti, koje je u ranu jesen 1942. godine pustila u javnost novinska agencija Inter-Continent News.“⁹⁵ Također, naglo i nerazborito srpsko odbijanje potpisivanja svojevrzne zajedničke hrvatsko-srpske deklaracije uvjerila je američke diplomatske krugove da je sukob Hrvata i Srba doista teško prevladati, i to netrpeljivošću onih drugih, prije svega Ninčića i Fotića: „Na pitanje Mowrera, što će biti s Jugoslavijom, Fotić je odgovorio: – Jugoslavije biti ne će. Bit će Velika Srbija, oko koje će se grupirati Slovenci i oni od Hrvata, koji to budu htjeli, ionako Hrvatske i ne može biti! Hrvati su nas izdali na frontu u ratu, zatim poubijali stotine tisuća Srba, što čini da je nemoguće svako supostojanje Srba s Hrvatima.“⁹⁶

Prema Radićinoj ocjeni, američki su krugovi nakon toga polako počeli shvaćati koliku prepreku u razrješavanju međunacionalnih pitanja i odnosa zapravo čine eksponenti velikosrpske politike. Tomu je pridonijela i uporna obrana interesa hrvatskoga naroda koju je Radica i krug oko njega s banom Šubašićem vodio s jugoslavenskih pozicija, a ne s hrvatskih. Bio je to ustvari vrlo razborit potez jer je u tom trenutku NDH u očima Zapada kompromitirala ideju hrvatske države: „Tražiti u ono vrijeme opstanak nezavisne hrvatske države značilo bi poistovjetovati čitav hrvatski narod s NDH, koju su Saveznici smatrali osovinskom tvorevinom, i, prema tome, neprijateljskom ciljevima Saveznika velike trojice, V. Britanije, Amerike i Sovjetskog Saveza.“⁹⁷ Unatoč neprihvatanju državnog projekta kao što je bila NDH, narav jugoslavenske države kao takve nije se više za Radicu činila pogodnom za ostvarivanje hrvatskih nacionalnih interesa: „Hrvatska politička vodstva u svakom razdoblju, i u onom

⁹⁵ Ibid., str. 202.

⁹⁶ Ibid., str. 205.

⁹⁷ Ibid., str. 225.

predratnom građanskom i u ovome poslijeratnom 'besklasnom', ostaju u poziciji naroda koji se napreže i bori da uspostavi položaj ravnopravnosti s tzv. vodećim narodom.“⁹⁸

Radica i mali krug njegovih suradnika bili su zaslužni za preokretanje diplomatske situacije u korist partizanskog pokreta na čelu s Titom. Intervju Ante Smitha Pavelića iz prosinca 1942. godine, u kojem je partizanski pokret proglasio jedinim koji se bori protiv okupacije zemlje i koji iza sebe ima široku podršku jugoslavenskih naroda, izazvao je uistinu pravu senzaciju.⁹⁹ „Uslijed svega toga, meni su bile oduzete mnoge dužnosti kod vođenja *Jugoslavenskog informativnog centra u New Yorku*, koga su Srbi proglasili u isto vrijeme leglom ustaštva i partizanskog komunizma.“¹⁰⁰ Inter-Continent News agencije nastavile su prenositi vijesti o Titu i njegovu pokretu. 10. kolovoza 1942. godine objavile su i njegovu izjavu u kojoj diskreditira četnički pokret i samoga Dražu Mihailovića, a imao je podršku i od komunističkih listova *Daily Worker*, *Slobodna reč* i *Narodni glasnik*.¹⁰¹ Na sve to dolazi još i uspješan Kongres američkih Hrvata 1943. godine na kojem se sva podrška dala Saveznicima u njihovoj borbi protiv Sila Osovine: „U vođenju politike, dok treba voditi računa o konstanti jednog naroda u njegovoj povijesti, mora se ipak voditi računa i o vremenu, u kome se stanovita politika vodi. To je ono, što Srbijanci osjećaju, dok Hrvati vrlo često prelaze preko toga. Beograd je svoj 27. ožujka 1941. prodao svijetu kao revolt protivu Osovine, a ne kao pobunu protiv i ono malo autonomije, što je Hrvatska poslije tri desetljeća bila dobila u Banovini Hrvatskoj.“¹⁰² Radica si je uzeo u zadatak raskrinkati tu laž, čemu je u mnogome pridonio upravo Kongres američkih Hrvata održan 1943. godine, što mu je i bio glavni cilj. Krajem te iste 1943. godine Radica daje otkaz u jugoslavenskom veleposlanstvu i objavljuje članak pod naslovom „The Plot Against Yugoslavia – Inside Story of a Government’s Intrigue Against Its Own People“. Time je nanio još jedan razorni udarac velikosrpskoj politici kraljevske vlade u Londonu i njenom veleposlanstvu u Washingtonu.¹⁰³

Iako je u Radici kopnio početni entuzijazam za marksistički oblik federalizma kao rješenja hrvatskoga nacionalnoga pitanja, ipak je sve do kraja rata ostao dosljedno stajati na protitovskim pozicijama. Vrlo nesklon komunizmu, mogao se samo nadati u mogućnost

⁹⁸ Bogdan Radica, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, ²1992, str. 31.

⁹⁹ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 213.

¹⁰⁰ Navedeno prema: Mirth, „Autoportret Bogdana Radice“, str. 45–46.

¹⁰¹ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 218.

¹⁰² Ibid., str. 222.

¹⁰³ Usp. Stevo Đurašković, „Bogdan Radica – nacionalist, liberal i kozmopolit istodobno“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 379–385, str. 382.

demokratsko-komunističke suradnje, započete sporazumom na Visu 16. lipnja 1944. godine između bana i predsjednika jugoslavenske vlade Šubašića i predsjednika NKOJ-a Tita. „U našem slučaju, alternativa je bila svakako najteža, jer svako odbijanje sporazuma s Titom značilo je povratak na velikosrpsku vlast, predstavljenu po Draži gotovo najvećom većinom srbijanskih političara, koji su najavljivali puno iskorjenuće svega hrvatskog i uspostavu isključive velikosrpske hegemonije.“¹⁰⁴ Raskrstivši sa starom koncepcijom Jugoslavije, Radica je u Titu vidio mogućnost preuređenja Jugoslavije na demokratskim i federalnim principima, što bi donijelo toliko željenu slobodu hrvatskom narodu: „Stare Jugoslavije sa žandarima i četnicima više ne će biti. Jevtići, Fotići i Purići samo su simbol jedne truleži, koja se izživjela u izgnanstvu. Neka im bude sa srećom, ali narodi Jugoslavije idu svojim putem, gdje će konačno i hrvatskom narodu biti dobro.“¹⁰⁵

Upravo je iz gore spomenutih razloga Radičino razočaranje zbog komunističkoga terora uspostavljenoga u novoj državi moralo biti tim veće: „Nitko, naime, nije mogao ne samo pretpostaviti, nego ni zamisliti, da bi jedna alternativa, kojoj su stajali na čelu marksisti, mogla biti isto tako krvava, kao što bi bila ona četnika i svih mogućih velikosrpskih frakcija, koje su otvoreno govorile, kako su i koliko žedne hrvatske krvi, uspostave fizičke ravnoteže između Srba i Hrvata i lišavanja Hrvata od svake mogućnosti, da pod njihovom hegemonijom imaju udjela u bilo kakvoj vlasti.“¹⁰⁶ Da je Radica bio svjestan opasnosti od ponovne srpske hegemonije u okviru nove komunističke Jugoslavije, i to daleko prije njezina nastanka, svjedoče njegove izjave dane Jurju Krnjeviću u kojoj se još jednom zalaže za demokratizaciju i federalizaciju Jugoslavije, ali kao najveću prepreku tome vidi u Srbima, koji zbog svoje specifične bizantsko-tursko-balkanske povijesti i koncepta centralizirane države neće nikada prihvatiti ideju federalizma: „Istina, Jugoslavija federalistička i demokratska nam je i jednima i drugima najbolje rješenje. Ali ako je srpski političari neće, mi nećemo zato nestati. Naučili smo politički misliti, znamo čitati i pisati, pa ćemo se progurati i dalje.“¹⁰⁷

¹⁰⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 250.

¹⁰⁵ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Jurju Krnjeviću od 3. veljače 1944.

¹⁰⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 250–251.

¹⁰⁷ HR–HDA–1769, kut. 12, fasc. 93, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Jurju Krnjeviću od 9. srpnja 1943.

3. Bogdan Radica kao pobornik ideja antifašizma i antikomunizma

Pobornik jednako toliko ideje antifašizma koliko i antikomunizma, Radica se nikada nije mogao pomiriti s temeljnim načelima tih totalitarnih ideologija i svjetonazora. U suštini ipak protivnik Hegelove koncepcije povijesti i tumačenja političko-pravnih uvjeta mogućnosti čovjekova opstojanja, odbacivao je desni hegelijanizam (fašizam), kao i onaj lijevi (komunizam). Naravno da Radica ovdje suviše pojednostavnjuje i promašuje bît hegelijanstva dijeleći na taj način Hegelovu filozofiju, ali ipak dobro uviđa dvije glavne struje misli koje su nastale nakon Hegelove smrti 1831. godine. S jedne strane, nastajao je fašizam, koji je za Radicu bio tek jedno od „nezakonite djece marksizma“. Postajao je sve više uvjeren kako svaka ideologija osnovana tek na polovici istine mora onu drugu polovicu nadopunjavati iracionalnim sadržajem i tako graditi koliko-toliko koherentni sistem vrijednosti. Sve ono što je već u ranoj mladosti uvidio o naravi fašizma, mogao je isto tako primjereno primijeniti i na svoju prosudbu naravi komunizma: „Kasnije, isto tako promatrajući komunizam na djelu i u njegovoj stvarnosti osjetio sam to isto, tj. da je on ideologija, koja je osnovana na poluistini i da nije, niti će ikada biti u stanju postati cijelom istinom. (...) Kao što me je fanatizam odvrćao od fašizma, tako me je on kasnije, kad sam živio kod kuće pod komunizmom, odvrćao i od komunizma. Sve te pojave uvjeravale su me ne samo, da se Europa pobarbarila, nego da je barbarluk uistinu postao glavnom oznakom našeg vremena.“¹⁰⁸ Nesklonost Radice fašizmu i komunizmu počiva, prije svega, na njegovoj nesklonosti, dobivenoj još u studentskim danima u Italiji, bilo kakvim ideologijama i njihovim idejnim postavkama: „Ideologije su mi bile tuđe, jer što sam više čitao i razmišljao, i zatim razgovarao s istinskim duhovima Italije, nisam se nikako mogao zaustaviti, ni zadovoljiti njihovim polu-istinama. Pripadao sam još uvijek jednoj generaciji bez cilja, koja se rodila uoči velikog rata, razbudila stvarno na njegovim ruševinama, u krvi i valu revolucija. Kuda krenuti? Na čemu se zaustaviti?“¹⁰⁹

Tijekom Drugoga svjetskog rata projugoslavenski orijentirana inteligencija u Splitu okretala se prema partizanskom ili četničkom pokretu: „Značajno je ipak, da koliko Alfirević, toliko i Bartulović u toku rata pod Talijanima u Splitu nisu surađivali s partizanima, uz koje je ipak pristala glavnina i bivših jugoslavenskih i hrvatskih nacionalnih snaga, nego su s Birčaninima i ostalim četnicima, slijedeći u tome Niku Longa i dalmatinske Srbe, radije

¹⁰⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 166.

¹⁰⁹ Ibid., str. 205.

suradivali s Talijanima, sanjajući, valjda, o obnovi beogradske vevlasti nad Hrvatskom.“¹¹⁰ Unatoč teškim neslaganjima, Radica ne može blagonaklono gledati na krvavi obračun komunističkih vlasti s njima nakon 1945. godine: „Nad Splitom i nad cijelom zemljom nadvio se neki strašni Sudnji dan, koji je oduzimao živote pravednika i postavljao temelje jednoj strašnoj nepravdi, kakva se nikada ranije nije pojavljivala.“¹¹¹ Sam prijeratni Split Radica nastoji prikazati kao grad nesklon klerikalizmu, ali i komunizmu. Naime, dok je seljački pokret pod vodstvom HSS-ovca Paška Kaliterne bio izrazito jak na razini cijelog grada, što je onemogućavalo značajniji prodor komunista u njega, dotle su komuniste podržavali tek obalni radnici i neki studenti. „Ali nitko nije mogao pretpostaviti, da bi jedna manjina mogla preuzeti vlast u cijeloj zemlji, koja je nije ni shvaćala ni prihvaćala.“¹¹²

3. 1. Posjet Jugoslaviji 1945. godine

Radica je tijekom ljeta i jeseni 1944. godine čekao na poziv jugoslavenske vlade u Londonu. Nakon dolaska poziva i sve intenzivnijeg angažmana Šubašića na sporazumu s Titom, Radica putuje u Europu brodom *Queen Elisabeth* s još 12 tisuća američkih zrakoplovaca. Silazi u Glasgowu, a potom putuje vlakom do Londona.¹¹³ Uskoro će za njega započeti, kako ju je sam nazvao, „odisejada kroz zakrvavljenu i izgublenu domovinu“. Akreditiran je u Londonu kao dopisnik uglednog američkog lista *The Nation*, što mu otvara mnoga vrata, iako je postao trn u oku brojnim pripadnicima jugoslavenske kraljevske vlade i njene velikosrpske diplomacije. Preko Napulja potom putuje u Bari te naposljetku u travnju 1945. godine pristiže u Beograd. No prije toga posjetio je u Londonu bivšeg premijera Slobodana Jovanovića, koji mu je savjetovao uistinu nešto sudbonosno: „Pri polasku, dok se rastavljamo, pogledavši me, reče: – Vrlo je dobro, što ste se rešili da idete u zemlju. Vi ćete sve to videti, zapaziti i proučiti, pa ćete nam sve to umeti da saopštite, kad se vratite. [Koliko su te riječi Jovanovića bile proročanske ili intuitivne, to sam tek osjetio, kad sam se 1946. vratio iz zemlje. Jovanović je znao, da ja ne ću moći prihvatiti komunizam; i da ću, kad napustim bilo kako zemlju, objaviti sva svoja iskustva pod komunizmom.].“¹¹⁴

¹¹⁰ Ibid., str. 70–71.

¹¹¹ Ibid., str. 71.

¹¹² Ibid., str. 79.

¹¹³ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 263–264.

¹¹⁴ Ibid., str. 286–287.

Situacija viđena diljem jugoslavenskih gradova uistinu ga je promijenila zbog činjenice da je na svakom koraku nailazio na „krv i bijedu u domovini“: „Nikada strašnijeg i krvavijeg povratka u bilo kakvoj zemlji, od ovoga u vlastitu domovinu. Iako moja domovina nije bio Beograd, ipak poznavajući ga od prije, nisam mogao a da ne ostanem osupnut izgledom grada i njegovih stanovnika, koji su na mene ostavljali utisak, kao da to nisu stari, odnosno vječni Beograđani.“¹¹⁵ Upravo zato njegovim redcima o iskustvu boravka u Jugoslaviji tijekom 1945. godine dominira svjedočenje o atmosferi straha: „Možda će se nekome ono činiti pretjeranim, nekima, osobito mlađima, nevjerojatnim, ali ono jest tvrdo i vjerodostojno. Radičino pak pero tome je dalo potrebnu plastičnost. Progoni, nestajanje ljudi, oduzimanje imovine, sustavno i djelotvorno zastrašivanje u svim društvenim porama, opća nesigurnost i neimaština. I u svemu, iza svega i nad svime nemilosrdna sila i praksa Ozne.“¹¹⁶

Ubrzo mu je pronađen posao pomoćnika ministra za informacije Save Kosanovića, iako ne nailazi na dobar odjek komunističkih vlasti koje ga promatraju vrlo nepovjerljivo zbog neskrivenoga antikomunističkoga stava i njegova odbijanja ulaska u KPJ. Ipak, određenu satisfakciju dobit će od Mitra Bakića, šefa Titova kabineta: „Mi znamo, koliko ste Vi za Narodno-oslobodilački pokret učinili u Americi. Vašim pisanjem i Vašim predavanjima. Učinili ste isto toliko, koliko jedna naša brigada. Ali to naši ne znaju, niti mogu shvatiti. Živimo u revoluciji.“¹¹⁷ Teško je razočaran prvim vidljivim znakovima stvaranja „crvene buržoazije“: „Za ove je gorštike revolucija predstavljala 'fasovanje' automobila i vila. U Beogradu se na sva usta telalilo, da je Đilas 'fasovao' nekoliko vila, prije nego se zaustavio na jednoj, za koju se govorilo, da je imala *swimming pool*! Slično za sve rukovodioce. Za Tita se govorilo, da naručuje iz Londona sva svoja odijela i svilene košulje. I, razumije se, da živi tako raskošnim životom, kao što nikada nije živio ni kralj Aleksandar, ni knez Pavle.“¹¹⁸ Čak se i dijeljenje hrane UNRRA-e¹¹⁹ radilo po ključu podobnosti, tako da je njegova majka mogla dobiti osnovne živežne namirnice tek kad se Radica žalio komunističkim vlastima na njihov

¹¹⁵ Ibid., str. 292.

¹¹⁶ Trpimir Macan, „Predgovor novom izdanju“, u: Bogdan Radica, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, ²1992., str. 5–10, str. 8.

¹¹⁷ Navedeno prema: Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 362.

¹¹⁸ Ibid., str. 300.

¹¹⁹ *United Nations Relief and Rehabilitation Administration / Uprava Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu*. Organizacija osnovana 1943. godine radi pružanja pomoći civilima na područjima oslobođenima od nadzora Sila Osovine.

nedostatak.¹²⁰ Po uzoru na Ortegu y Gasseta i njegovu teoriju „vertikalne pobune periferije protiv centra“, Radica će na sličan način okarakterizirati narav građanskoga rata u Jugoslaviji 1941.–1945. godine: „Tako se baza nacionalističke i komunističke revolucije, smjestila u dinarskom stanovništvu. Preciznije, u pasivnim krajevima stare Jugoslavije od Dalmacije, Crne Gore, preko Bosne, Like, Hercegovine do Korduna i Banije.“¹²¹ Ti će poluinteligenti, kako ih Radica naziva, biti ključni oslonac komunističke diktature u Jugoslaviji sve do njena sloma i raspada.

Iako je užasnut tim i takvim pojavama, najviše ga brine što vidi koliko je nova komunistička vlast prosrpski orijentirana i koliko već tada na saveznoj razini nedostaje hrvatskih kadrova. Andrija Hebrang mu to sam potvrđuje jedne prilike: „Prije polaska u Split, ja ipak odoh k Hebrangu. Ostao sam malo. Bio je nepovjerljiv. Sigurno radi toga, što sam dolazio od Žanka. Usprkos svemu tome, reče mi, da je jako uplašen, što će biti s Hrvatskom, kad uđu partizani. (...) Hrvatska će i opet biti kolonija Beograda.“¹²² Hebrang se protivio takvoj nasilnoj i represivnoj politici komunista, uvjeren kako će ona biti najodgovornija za otuđenje hrvatskoga naroda od komunizma uslijed nametanja hrvatskom narodu kolektivne krivnje za ustaške zločine.¹²³ Radica je još više uvjeren u tmurnu budućnost hrvatskoga naroda nakon susreta s Vladimirom Bakarićem, premijerom Narodne Republike Hrvatske, koji odbija njegov prijedlog za obnavljanjem lista *Obzor*, iako je Srbima dopušteno ponovno izdavanje *Politike*. „Sve me je to duboko zabrinjavalo. Osjećao sam, da velikosrpstvo raste s daleko većim tempom, i da su naši komunisti zaplašeni, boje se Beograda, izbjegavaju kazati i naglasiti, da su Hrvati, dok puštaju, da se Srbi na sav glas deru, i da sve grabe i odnose u Beograd.“¹²⁴ Iako se nije osobno susreo s Titom, Radica je dobio obavijest kako mu je ipak dopustio odlazak iz zemlje, uz napomenu da ima sigurno veleposlaničko mjesto u slučaju da se odluči vratiti u Jugoslaviju. Od engleskoga je pak veleposlanika dobio vizu za Bari, a u Rimu je pričekao vizu za SAD. Napuštajući Jugoslaviju pred Božić 1945. godine donosi i svoj konačan povijesni sud o Titu: „Prodavao je hrvatsku samobitnost u bescjenje, a da za to od Srbijanaca nije ništa dobio za uzvrat, nego stalnu i sistematsku srbijansku prevlast nad svima nacionalnim

¹²⁰ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 212, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Wayneu H. Bowenu od 23. siječnja 1990.

¹²¹ Stipe Kljaić, *Nikada više Jugoslavija: intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017., str. 173–174.

¹²² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 304.

¹²³ Usp. Nada Kisić Kolanović, *Andrija Hebrang: iluzije i otrežnjenja*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996., str. 146.

¹²⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 316.

samostalnostima u zemlji. Tako se je od Zagorca pretvorio u orijentalnog despota, pod kojim je uništeno više hrvatskih života, nego li pod srpskim kraljem Aleksandrom!“¹²⁵ Iz Barija je supruzi Nini poslao brzojav glasovitoga sadržaja kojim ju je samo ukratko obavijestio kako je zauvijek otišao iz „Titova raja“.¹²⁶

Temeljno iskustvo koje je Radica sa sobom ponio vraćajući se ponovno u SAD nakon 1945. godine bilo je iskustvo nostalgije za američkim slobodama i demokracijom. Vladavinu prava, koju je posvuda vidio pregaženu i grubo oskrvnutu od strane novouspostavljenoga komunističkoga režima, znao je pogotovo cijeniti sve do kraja svog života kao osnovnu idejno-političku i pravnu stečevinu naprednoga čovječanstva naspram svih zala totalitarnih sistema 20. st: „Veličinu Amerike i njenu moralnu snagu osjetio sam ipak, kad sam se jedno vrijeme morao vratiti kući, u razmaku od 1944. do 1946. Gaženja svih prava i nasilno gušenje svih sloboda, koje sam tada osjetio u Jugoslaviji pod totalitarnom vlašću naših komunista, dozivalo mi je u pamet duboku nostalgiju za američkim slobodama.“¹²⁷ Radica je tek pod totalitarizmom osjetio da liberalne građanske slobode ne uživaju svi narodi svijeta te je upravo iz te perspektive mogao primjereno vrednovati ne samo jugoslavensku stvarnost nego i narav američkih građanskih sloboda osiguranih američkim Ustavom, ali i ustavnim amandmanima.

3. 2. Slučaj Krleža

Kako je već prije napomenuto, Radica smatra Miroslava Krležu ključnim glasom Hrvatske u borbi protiv jugoslavenskog nacionalizma, koji je u tom trenutku predstavljala figura Ivana Meštrovića. Ipak, Radica kao književni kritičar nikada u Krleži nije mogao vidjeti nešto više od puke destruktivnosti, uz sve zasluge koje Krleži kao umjetniku nesumnjivo pripadaju: „Ali on je izvršio i nešto, što je bilo daleko bitnije: on je reinterpreтираo Križanićev panslavizam kroz osobnu tragediju hrvatskog čovjeka i naroda, iz koga je Pater Dominikanac iznikao. On je shvatio svu protuslovnu dubinu Supilove političke akcije u kontaktu s Bizantijom Pašića, povezavši je s tragedijom Križanića u kontekstu s Bizantijom prvih Romanova. Konačno, on je i samog Stjepana Radića, na križ razapeta između Zagreba i Beograda, Istoka i Zapada, povezao u nizu svih klasično hrvatskih razočaranja iz optimizma

¹²⁵ Ibid., str. 364–365.

¹²⁶ Usp. Ante Kadić, „Životni put Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1992., str. 371–393, str. 387.

¹²⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 97.

u pesimizam. Osjetilo se tada, da je Hrvat uvijek stradao u svojem univerzalističkom idealizmu, previdjevši stvarnost ispred vječnih fatamorgana, zvale se one panslavizam, jugoslavizam, pankroatizam, pa sve do pangeja i sličnih panaceja.¹²⁸

Ono što Krležu razlikuje od svih njemu ravnopravnih umjetničkih suvremenika, svakako je njegovo pristajanje uz marksizam. Naravno da je prihvaćanje marksizma uz to pratio i ateizam, kao i historijski materijalizam u tumačenju povijesnoga kretanja. Sve je to bilo posvema neprihvatljivo Radici, ali ono gdje su suprotnosti između njih najveće jest točka Krležina prihvaćanja marksizma kao jedne i vječne istine. Za Radicu jedna odviše primitivna i pojednostavljena shema marksističkoga mišljenja, postala je kod Krleže naprosto dogma koju se ne smije preispitivati. „Da je Krleža prodro u suštinu povijesne istine, on bi bio morao uvidjeti, da je marksizam samo jedan dio istine, nikako cijela istina. Ali kao barbarin s periferije, daveći se u njoj, on je bio u stanju da sve to vidi samo u stanovitim trenucima svojeg razvoja, koji se neprestano kretao iz pobune u pobunu.“¹²⁹ Prema estetskoj teoriji koju zastupa Radica, umjetnički čin stvaranja mora biti slobodan od svake dogme. Krleža je posve podvrgnuo svoj čin stvaranja služenju marksističkoj doktrini, pa makar se i usprotivio tijekom „sukoba na književnoj ljevici“ tada vladajućem „ždanovizmu“¹³⁰ u KPJ u liku Milovana Đilasa, Jovana Popovića i Radovana Zogovića (koje će Krleža cinično zvati „partijskim ovnovima“ zbog završavanja njihovih imena na –ovan). Ako stvaralački čin „to nije, onda postaje izvještačen i pojavljuje se u službi raznih doktrina, koje nemaju nikakve intimne veze sa samim stvaranjem“.¹³¹

Prilikom premijere Krležine drame *Gospoda Glembajevi* 1929. godine Radica je nakon predstave bio prožet snažnim dojmovima i bio je uvjeren da će ju kazališna kritika također dobro prihvatiti, no Rudolf Meixner u *Obzoru* i Josip Horvat u *Jutarnjem listu* bili su posvema negativno raspoloženi. Krleža je tu iskazao svoje komplekse i sav svoj gnjev rekavši: „Ne će da me prihvate, jer ne spadam u Gornji grad, kao da su oni visoka buržoazija. Meixner je nezakoniti sin Dežmanov, dok je Horvat nezakoniti sin iz jednog braka buržuja sa sobaricom!“¹³² Iako donekle i cijeni Krležino umjetničko stvaralaštvo, ne može se suzdržati od

¹²⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 101.

¹²⁹ Ibid., str. 103.

¹³⁰ Nazvan prema boljševiku i visokom partijskom rukovoditelju Andreju Ždanovu (1896.–1948.), „ždanovizam“ označava dogmatsko ideološko stajalište prema kojemu se moraju ravnati svi oblici kulturnoga života (književnost, likovna umjetnost, glazba, film itd.) pod prijetnjom sudskih kaznenih mjera, zabrana i progona.

¹³¹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 109.

¹³² Navedeno prema: Ibid., str. 305.

svoje ocjene o njemu: „Krleža je trpio od negativnih ili čak i nedovoljno povoljnih kritika o njegovim djelima. Bilo je kod njega pomalo primitivnog samouvjerenja da je on i samo on najveći književnik, kojeg je hrvatska književnost dala gotovo u svim svojim vjekovima. (...) Iako je Tin Ujević živio pod očajnim prilikama, imao je daleko više osjećaja života od neprekidno zajapurena Krleže, kome je sve smetalo.“¹³³ Ono što još bolje iskazuje Krležino licemjerstvo njegovo je rogoborenje protiv Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra, no tijekom čitavoga razdoblja diktature njemu nije pala ni vlas s glave (za razliku od ubijenih hrvatskih intelektualaca poput Milana Šufflaya i Ive Pilara), dok je komunistička diktatura nakon 1945. godine bila neusporedivo gora i okrutnija, no u kojoj se on ipak na kraju dobro snašao. Ustaška mu vlast također nije bila sasvim nesklona jer je ipak preživio rat, zahvaljujući zaštiti ministra bogoštovlja i nastave Mile Budaka kojeg su komunisti odmah 1945. godine po uhićenju ubili.¹³⁴ Radica bespoštedno razgolićuje svo licemjerstvo i konformizam Krleže, ali i njegova ideološkoga suputnika Augusta Cesarca, zbog slijepog i naivnog uvjerenja u pravovaljanost marksističke dogme: „Činjenica ostaje da su koliko Krleža toliko Cesarec kao i cjelokupna njihova grupacija vjerovali i djelovali samo u jednom i isključivom pravcu, koji je proizlazio iz jednog jedinog uvjerenja da se osnovni problemi južnoslavenskih naroda mogu riješiti tek i samo kroz ostvarenje Lenjinovih načela, ili, da još preciznije istaknemo, Staljinovih.“¹³⁵

Ponovni susret s Krležom 1945. godine bio je za Radicu veoma potresan: „Izgleda kao ruina. Nema uopće niti jednog zuba. Glava mu izgleda kao neka grčka maska. Maska fauna ili možda i Sokrata uoči atenskog suđenja. Bela pokraj njega, jako ostarjela, upravo izlinjala. Osjećam, da je sasvim bespomoćan.“¹³⁶ Krleža je tada zamolio Radicu da intervenira kod Edvarda Kardelja kako bi mogao saznati svoju sudbinu i vidjeti hoće li biti ponovno prihvaćen u partijsku vrhušku. Radica je to kasnije i učinio ne samo za njega nego i za dr. Andriju Štampara: „Nisam nikada mislio, da bih ja, nikada marksist ni komunist, mogao spasavati oca marksizma kod nas od sve samih marksista i komunista! Vremena su uistinu više nego luda!“¹³⁷ Radica je osjećao svu tragiku tog trenutka dok je Kardelj odlučivao o sudbini jednoga takvoga književnoga velikana kao što je bio Krleža: „Pomislih, jadan Krleža! Poslije svega, što je

¹³³ Ibid., str. 306.

¹³⁴ Usp. Ibid., str. 306–308.

¹³⁵ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 115.

¹³⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 329.

¹³⁷ Ibid., str. 329.

izvršio na rušenju buržoaskog društva, još uvijek mora čekati u predsoblju, da ga marksistička hijerarhija prihvati!“¹³⁸ Iako se prema Krleži doista ponio časno i humano, Radica mora biti iskren prema sebi i negativno vrednovati sav Krležin doprinos hrvatskoj kulturi jer ga osobito krivi za kaos u kojem su se hrvatski narod, a pogotovo hrvatska mladost ponovno našli: „Njegovo prevrtanje i rušenje vrednota, njegovo površno i kontroverzijalno persifliranje i izrugivanje svega zapadnjačkoga, buržoaskoga i kapitalističkoga, stvorilo je kod svih naših marksističkih poluinteligenata uvjerenje, da je zapadna civilizacija završila svoj vijek, da je jedini izlazak krize u ekspanziji Oktobarske revolucije na čitav svijet.“¹³⁹

Posebno će ostati upamćeno Radičino *Otvoreno pismo Miroslavu Krleži* pisano u rujnu 1972. godine u *Hrvatskoj reviji* u kojem će ironijom i sarkazmom žestoko podvrgnuti Krležin nedodirljiv status u komunističkoj Jugoslaviji. Optužit će ga za konformizam zbog šutnje pred strahovitim progonima i čistkama hrvatske duhovne i kulturne elite nakon slamanja Hrvatskoga proljeća. Konformizam u ideološkom političkom režimu je za Radicu najniži oblik egzistencije i potpuno promašivanje biti onoga što jest i što treba biti intelektualac: „Od onog trenutka kad je svemoćni Tito zavladao sa zemljom od Triglava do Vardara i naviješta Hrvatima istrebljenje iz Karađorđeva, Vi ste svakako nastojali da sve učinite da mu budete i vjeran i lojalan, i dvorjanin i biograf.“¹⁴⁰ U tom se smislu puno iskrenijim pokazuje jedan Đilas, kojeg je Radica sreo u New Yorku tijekom 1968. godine, kada je Đilas izveo temeljitu kritiku marksističkoga sistema mišljenja i kritički se osvrnuo čak i na vlastitu prošlost u gradnji toga sistema.¹⁴¹ Prema Radici, Krležin je status u očima hrvatske intelektualne mladeži dobrano uništen i potamnjen njegovim sramotnim držanjem spram titoističkog režima: „Otkada je postao Titov 'državni savjetnik', mnogi misle da je gori od Bazale i Novaka, koji su se klanjali Aleksandru i poslije Titu.“¹⁴² Na kraju, Radica mora donijeti svoj završni sud o Krleži: „Krleža je umro u glorificiranju jednog režima koji je najviše štete učinio hrvatskom narodu; i sva njegova visoka književna vrijednost nije u stanju da ga od tog grijeha i od te odgovornosti rastereti!“¹⁴³

¹³⁸ Ibid., str. 344.

¹³⁹ Ibid., str. 350.

¹⁴⁰ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 90.

¹⁴¹ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 568–582.

¹⁴² HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 17/1979., str. 12.

¹⁴³ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 148.

3. 3. Definitivni obračun s idejom komunizma

Za Radicu, koji je pod utjecajem učenja talijanskog povjesničara Guglielma Ferrera, komunizam predstavlja radikalan raskid s legitimnim političkim poredcima koji počivaju na tradiciji. Propašću konzervativnih tradicionalnih monarhija, diljem Europe javio se zahtjev za uspostavljanjem republika na razvalinama nekoć moćnih carstava. No ipak, sve do Februarske i Oktobarske revolucije takva promišljanja ostaju uglavnom u okvirima intelektualne elite, ali od 1917. godine ti se koncepti prelijevaju u široke mase: „Za razliku od nacionalizma, koji su elite uglavnom osjećale, demokracija i republika, osnovane na samoopredjeljenju naroda, postale su sada parole seljaka, polu-inteligencije i radništva. Kad se nekoliko mjeseci kasnije u Rusiji pojavio Lenjin i njegovo zauzimanje vlasti izbacilo u svijet riječ – komunizam, vlast radnika i seljaka –, čar revolucije pretvarala se u jednu daleko zamamniju mitologiju od svih onih, koje su se do tada pojavljivale.“¹⁴⁴

Pod utjecajem talijanskoga filozofa Benedetto Crocea¹⁴⁵ Radica je posve odbacio ideje marksizma, kao i njemu inherentnog materijalizma: „Jedan ateistički materijalizam, čije je iskustvo doživio europski čovjek u usponu i padu mašinstva, koji smatra, da je glavni objekat ljudskih aspiracija visoki materijalni standard života, metro i dnjeprostor, a koji, pored toga ne ostavlja mogućnosti uzletima sensibilitnosti, titrajima fantazije i emocijama vjere, ne može sasvim zadovoljiti zapadnog čovjeka.“¹⁴⁶ Marksizam je Radici predstavljao tek jedan dio istine, a ne njezinu cjelinu, kao sklop mišljenja odviše jednostavan i primjeren tek za indoktrinaciju širokih narodnih slojeva, no ne i za elitu. „Konačno, zahvaljujući Croceu shvatio sam, da marksizam ne može nikako biti apsolutna istina, kroz koju bi se moglo gledati i prihvaćati i razvoj historije i društva; i da materijalno nije glavni pokretač ni ljudskih težnja, ni društvenog progres, jer u čovjeku konačnu riječ ipak ima duh. Tu bijaše i glavni razlog, radi čega sam oduvijek gledao na marksizam kao filozofiju za primitivce i poluinteligente, kojima je trebao jedan i suviše uzan okvir, da se snađu u životu.“¹⁴⁷

Radica kao kršćanski intelektualac glavni problem bilo koje komunističke države vidi u pitanju rješavanja odnosa Crkve i države. Dok je poslijeratna Italija pod vodstvom njegova

¹⁴⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 92.

¹⁴⁵ Benedetto Croce (Pescasseroli, 1866. – Napulj, 1952.) talijanski je filozof, političar, povjesničar umjetnosti i književni kritičar. U dva mandata bio ministar prosvjete (1920.–1921. i 1944.). Najsnažniji utjecaj na europsku filozofiju ostvario je svojim estetičkim teorijama.

¹⁴⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 321.

¹⁴⁷ Ibid., str. 165–166.

prijatelja, predsjednika vlade Alcida de Gasperija, uspjela razriješiti taj problem, Radica je uvjeren kako to nije u stanju učiniti nijedna do tada osnovana komunistička država. Bit komunističke države, usprkos službenoj ateističkoj propagandi, zapravo je za Radicu začuđujuće teokratska: „Problem ostaje uvijek neriješen u komunističkoj državi, jer je ova ne samo ekonomska i politička nego i teokratska, a dvjema teokracijama ne može biti mjesta u jednoj te istoj totalitarnoj državnoj strukturi. Jedna mora daviti drugu, dok se druga mora braniti, da ne bi bila udavljena. Između kršćanstva i komunizma može biti sporazuma i suživljavanja u ekonomskim i socijalnim pitanjima; ne može ga nikako biti u transcendentalnim i eshatološkim.“¹⁴⁸ Pitanje odnosa između države i Crkve uglavnom je uspješno razriješeno diljem zapadnoga svijeta, ali Radica poprilično točno predviđa da će ono u komunističkim državama tek uslijediti: „Vremena mučenika nisu završena.“¹⁴⁹ Radica postavlja hipotezu prema kojoj naglo opadanje religioznoga osjećaja u širokim narodnim slojevima ostavlja mogućnost ideologijama da pokušaju upotpuniti novonastalu prazninu iracionalnošću vlastitih shvaćanja.¹⁵⁰

Komunizmu se Radica očito suprotstavlja s vlastitih idejnih pozicija, ali svjestan je i koliko je veliko ekonomsko pitanje koje tišti hrvatski narod u Jugoslaviji, a za koje očito smatra da ga je komunizam nemoćan riješiti. U svojim je člancima naglašavao kako je za hrvatski narod goruće pitanje, prije svega, ono gospodarske naravi, zbog čega je i logično da se hrvatski, slovenski, makedonski i crnogorski marksisti pretvaraju u neku vrstu gospodarskih nacionalista, uvidjevši gospodarsko parazitiranje Srbije u jugoslavenskoj zajednici.¹⁵¹ Ekonomske migracije, koje u najvećoj mjeri od svih jugoslavenskih naroda pogađaju upravo hrvatski, težak su problem za koji Radica izravno krivi jugoslavenski komunistički sistem: „Tisuće i tisuće naše mladosti, otkako se je to kozačko kopito dokotrljalo do u predgrađe Mletaka, noću lađicama i brodićima grčevito teži da se dočepa talijanskih obala Jadrana, kako bi se domoglo slobode. Iako im je poznata sudbina, koja ih ovdje čeka, oni ponavljaju godinama istu pjesmu: dajte nam slobode, dajte nam kruha, dajte nam posla! Naši se otoci prazne i pustoše. Je li se sve to zbiva iz ekonomskih ili iz političkih razloga, sporedno je pitanje. Glavno je pitanje, da se to zbiva.“¹⁵² Za Radicu je povijest, baš poput božanske providnosti

¹⁴⁸ Ibid., str. 179–180.

¹⁴⁹ Ibid., str. 180.

¹⁵⁰ Usp. Ibid., str. 191.

¹⁵¹ Usp. Wollfy Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, Školska knjiga, Zagreb, 2018., str. 123.

¹⁵² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 204.

jedna velika nepoznanica koju čovjek teško, ako uopće, može odgonetnuti, no siguran je da će se komunizam, baš poput fašizma, pokazati tek jednom etapom u razvoju čovječanstva koju će ono prevladati. Ipak, zabrinut je zbog komunističkih pokušaja radikalnoga obračuna s predratnom jugoslavenskom buržoazijom. Naime, komunisti svojom totalitarnom vladavinom nastoje izgraditi novoga čovjeka (*homo sovieticus*), a da bi u tome uspjeli prvo je potrebno posvema uništiti preostatke „zapadnjačkoga“ mentaliteta u hrvatskom narodu.¹⁵³

Njegovo strašno iskustvo prilikom posjeta Jugoslaviji uvjerilo ga je koliko je ideja komunizma neuspješna u svojoj provedbi, pogotovo u balkansko-bizantinskoj inačici kakvu je Tito uspostavljao od 1944. godine. Najviše ga je užasnula činjenica opsežnoga totalitarnog sistema represije nad svim stanovnicima zemlje i nedostatak građanskih sloboda: „Osjetio sam, što to znači komunizam u stvarnosti, i to u samom svojem začetku. Naglo se razbija i obiteljska ćelija, da bi mogla preuzeti vlast ćelija Partije. Sinovske obaveze prema roditeljima nestaju.“¹⁵⁴ Temeljna je odlika komunizma kao totalitarne ideologije prodiranje i oblikovanje svakoga vida čovjekova života, što za Radicu ne predstavlja ništa drugo doli jedan od najgorih oblika duhovnoga ropstva. Duhovno slobodan čovjek nikada se stoga ne može smatrati komunistom, odnosno pripadnikom bilo koje ideologije: „Ni demokracije ni federalizma, kao ni najosnovnijih ljudskih prava ne može biti u jednom ideološkom sistemu, koji ne priznaje nezavisnost čovjeka i naroda.“¹⁵⁵

Svoja će iskustva iz totalitarne komunističke Jugoslavije objaviti u glasovitom časopisu *Reader's Digest* 12. lipnja 1946. godine u članku „Yugoslavia's Tragic Lesson to the World“, koji je preniyet u 20 milijuna primjeraka na brojnim svjetskim jezicima. U tom članku Radica piše: „Komunisti u Jugoslaviji skovali su novi termin za one prave demokrate, koji su, zbog demokracije, pristali s njima surađivati. Nazvali su ih korisne budale. Ja sam bio jedan od tih budala“.¹⁵⁶ Zbog svoga antikomunističkoga stava Javno tužilaštvo FNRJ 10. travnja 1947. godine donosi presudu o zabranama knjiga, u kojoj se, među ostalima, pod brojem 19 nalazi se i ime Bogdana Radice.¹⁵⁷ 1974. godine Radica će objaviti i memoare pod naslovom *Hrvatska*

¹⁵³ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 8, „Rad na sveučilištu u SAD-u i *Balkan u svjetskim pitanjima*“.

¹⁵⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 314.

¹⁵⁵ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervju“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 17/1979., str. 11.

¹⁵⁶ Ibid. Valja pripomenuti kako je izraz „korisna budala“, prema Radici, prvi upotrijebio Lav Trocki 1917. godine, a u Jugoslaviji ponovio Moša Pijade. Radica je prije spomenutim člankom iz 1946. godine navodno donio taj izraz na Zapad. Od tada on ulazi u široku upotrebu.

¹⁵⁷ Usp. Josip Pandurić, „Sudbina 'Agonije Europe' Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 9–17, str. 13.

1945., povijesni izvor uistinu prvorazrednoga značenja: „Radičina *Hrvatska 1945.* čita se kao dokument o jednom vremenu kojega posljedice ni do danas nisu razriješene.“¹⁵⁸

3. 4. Radica o naravi fašističkog pokreta

Iako u Kraljevini Jugoslaviji fašizam nikada nije uzeo značajnijega maha, njegov utjecaj, kao uostalom i utjecaj same Italije na duhovni, kulturni i politički život zemlje, Radica je mogao zapaziti već tridesetih godina 20. st.: „Kod ultrakonzervativnih i nacional-fašističkih krugova u Hrvatskoj i Srbiji fašizam je, međutim, sve više utjecao kao nacionalni, socijalni i ekonomski pokret, koji je trebalo presaditi i na naš teren i u našu sredinu. Iako je moralo biti jasno, da između talijanskog fašizma i Jugoslavije na Balkanu ne može u osnovi biti sporazuma, ipak se na Mussolinija i na njegovu ideologiju gledalo u stanovitim konzervativnim i ultranacionalističkim krugovima sa strahopoštovanjem i željom da ga se oponaša.“¹⁵⁹ Već nakon Prvoga svjetskoga rata, prilikom posjeta Italiji sa svojom majkom i sestrom, susreće se s uličnim nasiljem fašista i komunista, što ga već tada suočava s rastućim ideološkim sukobom totalitarnih ideologija.¹⁶⁰

Uz Guglielma Ferrera, zasigurno najveći utjecaj na Radičino poimanje fašizma posebno, ali i totalitarnih pokreta općenito, imao je talijanski republikanac i povjesničar Gaetano Salvemini. Nakon razrješavanja talijanskoga Risorgimenta uspostavljanjem ujedinjene talijanske države 1861. godine, zaostavština toga procesa mogla se sasvim jasno ogledati u dvama pravcima. Jedan je pravac bio istinski nasljedovatelj političkih misli Giuseppea Mazzinija, koji je svoj poraz doživio zbog neprijateljskog stava talijanske aristokracije i buržoazije, a drugi je pravac bio onaj Cesara Balba, koji je za Salveminija bio preteča i daleki duhovni otac talijanskog fašizma i imperijalizma. „To što je Italija pala u fašizam, krivnja nije bila na komunističkoj opasnosti, koju je visoka buržoazija pretjerivala, kako bi se održala na vlasti, nego na centralističkom sistemu, koji je favorizirao isključivo dinastiju s visokim društvom, i držao mase daleko od države. Za razliku od Ferrera, koji je jedini među talijanskim intelektualcima vjerovao, da će fašizam biti dugotrajan i odvesti Italiju u katastrofu, Salvemini je bio mišljenja, da se fašizam neće dugo održati na vlasti.“¹⁶¹

¹⁵⁸ Božidar Petrač, „Pogovor“, u: Bogdan Radica, *Živjeti – doživjeti: eseji*, Božidar Petrač (ur.), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2018., str. 261–267, str. 265.

¹⁵⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 115.

¹⁶⁰ Usp. Ibid., str. 116.

¹⁶¹ Ibid., str. 122.

Prema Radici, fašizam je nastao uslijed potpunoga i krajnjega razočaranja talijanske inteligencije u ideje demokracije i liberalizma, za koje se smatralo da nimalo ne mogu zadovoljiti težnje duha talijanskoga naroda. Paradigmatičan je ovdje primjer i sudbina talijanskoga književnika Giovannija Papinija koji se, baš poput Mussolinija, neodoljivo napajao naukom Georgesa Sorela¹⁶² i njegovim *Razmišljanjima o nasilju*: „Kod te talijanske generacije liberalizam je bio davno mrtav, tako da je nacionalizam postajao sve to jači mamac, napose kad je taj prešao iz D'Annunzijeve retorike u Mussolinijev violentni radikalizam.“¹⁶³ Radica je svjestan revolucionarnoga potencijala ideje nacionalizma prilikom njenog postanka sredinom 19. st., ali uviđa i kako agresivan i ratoboran nacionalizam predstavlja put u fašizam i nacionalsocijalizam. Neoidealistički hegelijanski duh inspirirao je, između ostalih, i istinskog teoretičara fašizma, Giovannija Gentilea, inače učenika Benedetto Crocea.¹⁶⁴

Iako će i sam biti optuživan da je mason, Radica slijedi svoga tasta Ferrera kada tvrdi da je fašizam zapravo svojevrsno dijete slobodnoga zidarstva, koje je daleko premašilo očekivanja jer se otrgnulo od roditeljskoga nadzora. Ferrero tako primjerice tvrdi: „Ustvari, fašizam je u svome začetku bio stvoren od Dvora, od Giolittija, koji je bio ponovno izabran ministrom unutrašnjih poslova godine 1920., i od masonerije, uz finansijsku potporu jedne grupe velikih industrijalaca, bankara; on je, u svome postanku, predstavljao napor, da se razbije političke stranke, koje su imale da postanu sredstvom novog parlamentarizma, poimence pučka i socijalistička stranka.“¹⁶⁵ Kasnije će tu poprilično smjelu tvrdnju o postanku fašizma ponoviti u društvu Antona Korošca, koji će optuživati Ferrera za podršku republikanskoj vladi u Španjolskom građanskom ratu: „U ovoj etapi znao sam to, da se je ministar vanjskih poslova Cincar-Marković strašno ljutio na moje izvještaje, da ih je signalizirao kao netočne ili makinacijama talijanskih antifašista i europskih ljevičara, koji nas vode u rat s Italijom. Sličnog mišljenja bio je i Korošec, koji me je često, kad god me je vidio, oslovljavao ovim riječima: – Vi nas s Vašim šigerfaterom vodite u rat s Italijom! To je sve djelo masonerije! – Nije, jadnik, znao, da je masonerija podržavala Mussolinija i dovela ga čak i na vlast!“¹⁶⁶

¹⁶² Georges Sorel (Cherbourg, 1847. – Boulogne-sur-Seine, danas Boulogne-Billancourt, 1922.) francuski je filozof i politički teoretičar. Teoretičar sindikalizma. Zastupao ideje generalnoga štrajka i revolucionarnoga nasilja, kao i odbacivanja bilo kakve ideje parlamentarnog tipa demokracije.

¹⁶³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 124.

¹⁶⁴ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 6, „Intellectual History of Europe“.

¹⁶⁵ Navedeno prema: Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 433.

¹⁶⁶ Ibid., str. 499.

Iako je vrlo rano postao antifašist, njegov antikomunizam tek se trebao u potpunosti izgraditi tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata 1945. godine. Svjedočeći već od dvadesetih godina iracionalizmu fašističkog pokreta, kao i svakog pokreta koji počiva na buđenju mračnih težnji iz onog jungovskog „kolektivnog nesvjesnog“, Radica je mogao biti uvjeren kako taj pokret svojom propagandom i imperijalističkim programom ne može donijeti slobodu ni sreću talijanskom narodu. Iako fašizam i komunizam smatra totalitarnim pokretima, ipak je dovoljno skrupulozan i minuciozan da uoči i njihove bitne razlike: „Kroz fašizam i njegovu formu totalitarizma ja sam također prozreo i unutrašnju kontradikciju jednog mnogo složenijeg totalitarizma koji obično zovemo komunizmom ili marksizmom. (...) Radi toga sam, parafrizirajući frazu talijanskog historičara Luigi Salvatorellija 'nacionalfašizam' nazvao jugoslavenski komunizam 'nacionalkomunizmom', ili točnije 'komuno-fašizmom'. Naša takozvana marksistička inteligencija i njeno vodstvo stvarno je oduvijek prakticiralo marksizam u okviru nacionalističko-fašističke integracije.“¹⁶⁷ Ipak, jedno uvijek ostaje zajedničko svakom obliku totalitarnog pokreta: „Za prvi [fašizam, I. S.] smo znali, da je morao ubiti u čovjeku sav njegov životni elan, dok smo za drugi [komunizam, I. S.] trenutno bili povjerovali, da bi ipak mogao osloboditi čovjeka svih okova, predrasuda i zaostalosti, dok je ustvari ponovno zarobio i pojedinca i narod do te i takve mjere, da ga njegovi učitelji, i Marx i Engels, nisu nikada mogli predosjetiti.“¹⁶⁸

3. 5. Pitanje HSS-a nakon 1945. godine

Politički je pokret Stjepana Radića Radica promatrao veoma blagonaklono. Svjestan koliko je otpora Radić doživio od vladajućih kapitalističkih slojeva koji su prezirali seljaštvo, ali i od komunista koji na seljaštvo uopće nisu gledali kao na klasu, smatrao je kako su takvom protuseljačkom politikom vladajuće klase iskopale dubok jaz između grada i sela, odlažući nužne i neizbježne društvene promjene u korist širokih narodnih slojeva. Seljački su pokreti uvijek vezani uz konzervativizam, ali i uz snažnu podršku demokraciji koju sa sobom nose. Antitotalitarne tendencije tih pokreta čine od njih upravo najprirodnije saveznike demokratskom političkom poretku. Odričući ih se, demokratski poredci ustupali su mjesto totalitarnim pokretima fašizma, nacionalsocijalizma i komunizma: „Kad su zatim redom seljački vođe bili progonjeni i konačno ubijani, s njima je pao u grob i sav onaj socijalni

¹⁶⁷ Navedeno prema: Mirth, „Autoportret Bogdana Radice“, str. 30.

¹⁶⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 633.

reformizam, osnivan na genuinom idealizmu, dok su njihove pozicije zauzeli advokati, u kojima nije bilo ni revolucionarne dinamike, ni istinskog idealizma za stvar seljačke revolucije. Sa smrću Stamboliskog i Radića iščezli su posljednji seljački tribuni, koji su jedini bili u stanju dati suštinu poslijeratnim demokracijama.¹⁶⁹ Prema Radici, veliki uspjeh seljačkih pokreta u zaostalim balkanskim zemljama treba pripisati, između ostaloga, i činjenici velike vezanosti seljaka, pogotovo onih slavenskih, za zemlju koja im ne predstavlja tek puku ekonomsku činjenicu nego temelj čitave njihove kulture i na njoj utemeljenoga svjetonazora.¹⁷⁰

Hrvatsko selo tijekom međuraća u najvećem je dijelu prihvatilo seljački pokret braće Radić, što je za Radicu pokazatelj duhovnoga zdravlja širokih seljačkih slojeva koji odbijaju ideologije fašizma i komunizma. Takva prevelika idealizacija sela posve je sukladna Radićinim postavkama o sklonosti hrvatskoga naroda pacifizmu, liberalizmu i demokraciji: „Što ono nije spriječilo kasniji razvoj događaja, nije bila njegova krivnja. Bila je to krivnja dubokih svjetskih revolucionarnih pokreta, u našem slučaju nesposobnosti političkih vodstava.“¹⁷¹ Ipak, teško se u okvirima političkoga realizma moglo lamentirati nad takvom sudbinom seljačkoga pokreta, pogotovo nakon 1945. godine kada mnogi istaknuti HSS-ovci završavaju u zatvoru (Božidar Magovac, Ilija Jakovljević, August Košutić), a brojni pak u emigraciji (Vladko Maček, Juraj Krnjević, Ivan Pernar). „Hrvatska seljačka stranka skupo je platila cijenu svog nerealističnoga pacifizma.“¹⁷² Propast stranke HSS-a i njezine politike teško je prenaslagiti jer je to praktički bio kraj ne samo jedne stranke nego i čitavoga pokreta koji je tijekom dva desetljeća bio na čelu većine hrvatskoga naroda: „Propast HSS bila je više od propasti jedne stranke, više i od propasti nekoga pokreta. Bio je to kraj tzv. građanske politike u Hrvatskoj, stanovitoga koncepta rješenja hrvatskoga pitanja, kraj razdoblja koje je, takoreći, počelo ulaskom građanstva u politički život za ilirizma prije nešto više od jednoga stoljeća.“¹⁷³

U razdoblju nakon 1945. godine hrvatska politička emigracija, iako očajno razjedinjena, ipak je kao svoj najveći autoritet priznavala dr. Vladka Mačeka, predsjednika HSS-a. U njemu je Radica vidio paradigmu hrvatskoga političkoga čovjeka i istinskog predstavnika demokratskih težnji hrvatskoga naroda: „Posebno je zazirao od intelektualaca, poput Meštrovića, kad se radilo na stvaranju jednog općeg hrvatskog predstavničkog tijela.

¹⁶⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 94.

¹⁷⁰ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 8, „Rad na sveučilištu u SAD-u i *Balkan u svjetskim pitanjima*“.

¹⁷¹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 110.

¹⁷² Kljaić, *Nikada više Jugoslavija*, str. 100.

¹⁷³ Trpimir Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 404.

Maček je bio ipak bitno čovjek stranke, koju nije napustio do kraja svojeg života. Imao je ogromna politička iskustva. Zatim, Maček je bio čovjek kompromisa.¹⁷⁴ U Mačekovoj političkoj sudbini, ali i njegovoj naivnosti, ogledala se politička blizina Mačeka i Šubašića, kojega su komunisti tako bezočno izigrali i uspostavili svoju totalitarnu diktaturu. Mačekova naivnost ogledala se u njegovu pokušaju suradnje s velikosrpskim političarima u emigraciji, onim istima koji su donedavno teško optuživali hrvatski narod za najstrašnije zločine i njega samoga kao hrvatskoga vođu. Radica je u svojim političkim ocjenama britak i točan: „Govorilo se, da je Maček 'lisica'. Tako ga je označavao Smodlaka. Ali, kako Machiavelli reče, u politici je stvarnije biti lisica, nego li lav! Sve pak nadmašuje imati sreće! Ni Maček, ni svi ostali nisu je imali!“¹⁷⁵

Stanje u hrvatskoj emigraciji počinje se bitno poboljšavati 1951. godine s osnutkom *Hrvatske revije* i *Croatian Academy in America* koja počinje izdavati *Journal of Croatian Studies*. Nadalje, sam Radica svjedoči kako je dolazak jednoga hrvatskoga velikana poput Ivana Meštrovića dodatno dinamizirao stanje u emigraciji, jer će Meštrović biti jedan od vodećih ljudi u hrvatskoj političkoj emigraciji koji će sustavno raditi na pokušaju objedinjavanja hrvatske emigracije pod jednu krovnu organizaciju shvaćenu kao političko predstavništvo svekolikoga hrvatskoga iseljništva. To je trebalo biti potaknuto, pod Meštrovićevom inicijativom, osnivanjem Hrvatskoga narodnoga odbora na čelu s Mačekom.¹⁷⁶ Radica u pismu od 19. veljače 1948. godine pokušava uvjeriti Mačeka da se upusti u taj pothvat: „U jednom revolucionarnom vremenu, gdje vladaju manjine i gdje mase tako malo odlučuju pa čak i u demokracijama, naše su manjine, bilo to nacionalističke i socijalno desničarske, bilo ljevičarske, odgurnule Hrvatsku onamo, gdje ona nije smjela spadati. Mi sada mora da je postavimo u pravu sredinu. To se može izvesti samo tako, da se uistinu okupe sve snage, i ako se pođe putem aktivističkog i dinamičkog organiziranja masa. Potrebno je organizirati narod, jer samo organizirani narod vrijedi i može se oduprijeti strujanjima u sukobu i neprijateljskim vjetrovima.“¹⁷⁷ Radica se na kraju ipak uvjerio kako su se ostvarili Meštrovićevi strahovi o Mačekovu odbijanju takve ponude i nastavku njegove politike pokušaja suradnje sa srpskim političarima. Mogući razlozi Mačekova odbijanja leže i u njegovoj bojazni kompromitacije u slučaju suradnje s pripadnicima ili simpatizerima bivšega ustaškoga režima, kojima je hrvatska

¹⁷⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 416.

¹⁷⁵ Ibid., str. 419.

¹⁷⁶ Usp. Ibid., str. 452–453.

¹⁷⁷ Ibid., str. 459.

emigracija nakon 1945. godine vrvjela.¹⁷⁸ Na Mačeka je pokušao utjecati i sam Krnjević. Tako mu primjerice u jednom pismu od 15. ožujka 1948. godine spominje nužnost stvaranja jednoga zajedničkog političkog tijela hrvatskih emigranata. Krnjević je, između ostaloga, Mačeku predlagao Radicu za pokrivanje dužnosti novinarske informativne službe, osobito za engleski tisak, no Maček se općenito nije dao skloniti takvome političkom rješenju krovne organizacije.¹⁷⁹ Unatoč svemu tome, povijesna ocjena koju Radica daje o Mačeku, za razliku od ocjene koju daje mnogobrojnim, ipak je u suštini pozitivna. Pišući o Mačeku konstatira: „I danas, u svojoj dubokoj starosti, boraveći izvan svoje Hrvatske i svojeg Zagreba, Vladko Maček nosi u sebi i oko sebe ono, što je najplemenitije i najbolje od Kroacije, njenu pitomost, njenu ljepotu i mirnoću. Neprijatelj velikih fraza, mrzitelj svega onoga, što kriči i strši, što odaje izvještačenost i lažnu namještenost, Vladko Maček osvaja svakog svojeg posjetitelja i sugovornika svojom jednostavnošću, neposrednošću i iskrenošću. (...) Daleko izgrađeniji od svih naših političkih ljudi, koje sam imao i sreću i nesreću poznavati za vrijeme prošlog rata i u ovim godinama izbjeglištva, predsjednik Maček doimao me se ne samo svojom ljubavlju prema narodu, čije interese on svakako najdublje osjeća, i koga nikada ne bi uvlačio u avanture, koje bi ga mogle stajati krvi i žrtava, nego i svojim osjećanjem stvarnosti, naše i opće.“¹⁸⁰ Upravo tu veliku Mačkovu odgovornost prema Hrvatskoj i HSS-u Radica opisuje kao ključnu naspram Meštroviću, koji nije imao stranačku obvezu i mogao se ponašati puno slobodnije u svojim postupcima. Uostalom, Meštrović nikada nije krio određene simpatije koje je gajio prema Titu uslijed njegova odupiranja Staljinovim pritiscima, što je Radici i Mačeku bilo neshvatljivo i stoga potpuno neprihvatljivo.¹⁸¹

Od ostalih HSS-ovaca u emigraciji Radica osobito ističe Ivana Pernara, koji je imao poseban status u hrvatskom iseljeništvu kao svjedok vremena i kao jedan od preživjelih prilikom atentata i krvoprolića srpskog radikalskog zastupnika Puniše Račića u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine. Pernar se u emigraciji osobito isticao i svojom aktivnošću. Juraj Krnjević je pak dao najveći obol političkoj izgradnji hrvatske emigracije u Kanadi: „Krnjević je posebnu brigu polagao, kao i mnogi od nas, odvajanju hrvatskog od srpskog jezika u emisijama *Voice of America*. Dugo smo o tome razgovarali s direktorom Kohlerom, iako smo na tome bili počeli raditi već 1950. Srbijanci su i tu, kao i sada, bili zauzeli

¹⁷⁸ Usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće*, str. 17.

¹⁷⁹ Usp. Prpić, *Dr. Juraj Krnjević*, str. 88.

¹⁸⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 498.

¹⁸¹ Usp. Katalinić, *Od poraza do pobjede*, sv. 1, str. 150–151.

svoje pozicije, ne pristajući ni na kakav kompromis, dok su američki šefovi sistematski nasjedali Srbima svih boja.“¹⁸² Suradnja Radice i Krnjevića bila je osobito intenzivna prije 1945. godine, unatoč činjenici da je Krnjević boravio uz kralja Petra II. u Londonu. Njihovi su pismeni kontakti bili česti i Radica je iznimno dobro bio upoznat s Krnjevićevim protivljenjem kraljevu potpisivanju sporazuma koji je ban Šubašić postigao s Titom. Sam je Krnjević u tom kontekstu rekao: „Ovaj Radica je tamo rekao bio: siromak Krnjević bu po treći puta ostal emigrant, i tako je i bilo. Ja sam sam ostal.“¹⁸³ Nakon Mačekove smrti 1964. godine vodstvo stranke palo je u ruke Krnjeviću, koji nije imao dovoljno političke mudrosti da barem pokuša provesti politiku ujedinjenja čitave emigracije. O njemu, ali i čitavoj politici HSS-a u emigraciji Radica tvrdi: „Krnjević nije imao Radićeve revolucionarne *charisme*, ni Mačkova umijeća za politički kompromis. Ostao je tek 'glavni tajnik', dakle, birokrat jednog idealističkog pokreta, koji je kao političar trpio od sklopa nesigurnosti i stanovite malovažnosti, bez širokogrudnosti, humanijeg osjećaja, ograničen iako načitan, u jednu riječ strančarski jednostran.“¹⁸⁴ Smrću Mačeka HSS prestaje igrati neku značajniju ulogu u životu hrvatskoga iseljeničtva, što iskorištava nova revolucionarna generacija političkih emigranata u okvirima organizacija poput Hrvatskoga revolucionarnoga bratstva.

¹⁸² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 493.

¹⁸³ Navedeno prema: Prpić, *Dr. Juraj Krnjević*, str. 59.

¹⁸⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 514.

4. Bogdan Radica kao pobornik ideja liberalizma i demokracije

Radičin istaknuti antifašizam i antikomunizam, kao i protivljenje bilo kakvom obliku totalitarnoga političkog poretka, svoj filozofski temelj ima u njegovu izrazitom protivljenju ideji historicizma.¹⁸⁵ Radica tvrdi: „Suživljavanje i najobičnijeg čovjeka s poviješću jedna je od bolesti našeg vijeka, izgrizena historicizmom. Historicizam ne shvaćam u ovome kontekstu tek poznatom filozofijom sadašnjeg shvaćanja povijesti, pa ma kako značajni ili beznačajni isti bili.“¹⁸⁶ Naime, sposobnost fašizma, nacionalsocijalizma ili komunizma da uspješno manipuliraju poviješću, a tako ujedno i pojedincem uronjenim u nju, za Radicu je ključna odlika tih totalitarnih poredaka. Brz propast tradicionalnih političkih ustrojbenih oblika uvjetovan je porastom nacionalizma tijekom 19. st. Naime, sve totalitarne ideologije svoj korijen imaju duboko uronjen u 19. st: „Ustanove umiru, kad se osuše ideje, na kojima one počivaju, kad ljudi najprije posumnjaju u idejne izvore i zatim ih se odriču u ime novih ideja. Ništa se u historiji ne odigrava bez pojavljivanja novih ideja, pa ma kako neodređene u začetku one bile. Što su neodređenije i zamagljenije, one su privlačnije, jer u sebi nose nepoznate i nedefinirane snage mita. Legitimitet se suši, kao ideja prošlosti.“¹⁸⁷ Pod utjecajem Ferrera, Radica u teoriji o monarhijskom legitimitetu također vidi uzrok stogodišnjoj stabilnosti političkih poredaka u Europi, tj. od Bečkoga kongresa do izbijanja Prvoga svjetskoga rata (1814.–1914.), uspostavljenom nakon obuzdavanja Napoleonova revolucionarnoga duha i krojenja novoga europskog poretka.¹⁸⁸

Ideološke mitologije svojstvene totalitarnim pokretima iskorištavaju nedostatak mitoloških momenata u demokratskim sistemima, što je osobito bilo vidljivo tijekom razdoblja između dvaju svjetskih ratova, ali i nakon 1945. godine širenjem komunizma diljem svijeta. „Naša je generacija osjetila krizu i slabost demokracija do tolike mjere, da se je ona slomila na dvjema totalitarnim dilemama: jednu nacional-fašizma i drugu komuno-marksizma. Ova su dva totalitarizma osnivala svu svoju nacionalnu, socijalnu i ekonomsku dinamiku na mitologijama svojih ideologija. Demokracija, međutim, proizlazeći iz objektivnog racionaliziranja političke i socijalne naravi društva, odbijala je svaku mitologiju, lišavala se

¹⁸⁵ Historicizam je filozofijska pozicija prema kojoj baš svaki trenutak u povijesti ima važnost i značenje. Prema toj poziciji priroda, duh i društvo povijesne su tvorbe.

¹⁸⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 9.

¹⁸⁷ Ibid., str. 90–91.

¹⁸⁸ Usp. Stevo Đurašković, „Zaboravljeni hrvatski kozmopolit Bogdan Radica“, u: Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara–istoričara 10/1*, Zaklada Friedrich Naumann, Dijalog, Zagreb, 2008., str. 307–325, str. 308.

svakog karaktera prozelitizma i mesijanstva. Bilo je i suviše teško za relativno mlade zemlje, bez demokratske tradicije, gdje je liberalizam i racionalizam bio ograničen na par intelektualaca, preuzeti demokraciju kao životni put.¹⁸⁹ Radica je do kraja života ostao dosljedan ideji liberalizma, koju je zastupao u raznim prigodama i pred raznim političko-ideološkim protivnicima. U Radičinom stanu okupljala se sva liberalno-demokratska društvena i intelektualna krema onodobnoga New Yorka. „Na temelju vlastitih opservacija ističem ovdje da su Radićini vjerojatno bili jedini Hrvati (gospođa Nina je tu pripadnost svojim ponašanjem dokazala bezbroj puta!) koji su u liberalnom New Yorku mogli okupiti u svome domu sve liberalno s određenom težinom.“¹⁹⁰

Dok je u SAD Radica tek trebao povijesnim nedaća prispjeti, dotle je prije Drugoga svjetskoga rata u Parizu, u kojem je i boravio kao novinski dopisnik tijekom 1928. godine, vidio svjetionik slobode i liberalizma: „Moj polazak u Pariz značio je čitav jedan preokret u cijeloj mojoj intelektualnoj formaciji.“¹⁹¹ Pun utisaka dobivenih od talijanskih intelektualaca tijekom svoga školovanja u Italiji, uzoriti lik demokracije i republikanizma vidio je upravo u Francuskoj, ali koja je s nadiranjem totalitarnih ideologija u europske države rapidno gubila na svojoj draži, zaslugom i samih europskih intelektualaca: „Demokracija u slobodnim zemljama nije nikada bila smatrana garancijom ljudskog progressa, pa čak ni onda, kad je ona uistinu bila bazom ljudskog dostojanstva. U slobodnim zemljama svijeta, kao i sada, ljudska prava i načela ljudskoga dostojanstva smatraju se sasvim normalnim tekovinama, na koje manji ili primitivni narodi slabe sreće nemaju prava.“¹⁹² Raspravljajući sa svojim najboljim prijateljem Leom, sinom Guglielma Ferrera, o sudbini Zapada i Pariza u njemu, došao je do pesimističnoga zaključka o sudbini demokracije u Europi: „Kroz opadanje Pariza, on je, kao uostalom i veći dio europskih intelektualaca, pa i sâm Valéry, gledao i opadanje Europe. Pad Zapada. Taj je problem mene ponajviše zanimao, jer sam, dolazeći s europske periferije, u kojoj je dominirao Miroslav Krleža, kao nosilac ideje neminovne propasti Zapada, ali s negativnih balkanskih pozicija, osjećao, da bi to bila tek zadnja katastrofa.“¹⁹³

Iako je Radica veliki pobornik ideja liberalizma i demokracije, ne može ne primijetiti koliko je kapitalistički sistem, u tom smislu barem, potpuno neracionalan jer financira i zaklete

¹⁸⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 95.

¹⁹⁰ Boris Maruna, „Čovjek agore, pjace i splitskih navada“, u: Bogdan Radica, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002., str. 187–190, str. 188.

¹⁹¹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 273.

¹⁹² Ibid., str. 274.

¹⁹³ Ibid., str. 276.

neprijatelje vlastitih ideološko-političkih pozicija (prije svega komunističke sisteme): „Kad je Radek primjećivao Lenjinu: pa dokle će moći biti toliko glupi, da nam daju sve te potpore i da nam pružaju toliko užeta, Lenjin je znao odgovoriti: Oni su toliko glupi, da će se svojim vlastitim užetom i udaviti! Takva i slična politika, kako smo kasnije doživjeli, vodila se je i poslije drugog rata i komunističkih zemalja, u prvome redu Tita, koji je od američkih i zapadno-europskih kapitalista i financijskih magnata, à la David Rockefeller, dobijao toliko užeta, da je mogao vješati koga god je htio u svojoj zemlji!“¹⁹⁴ Lenjin je time pokazao kako je bio samo dobar učenik Marxa i Engelsa koji su tvrdili kako treba uzimati novac od buržoazije da se njime upravo ta ista buržoazija uništi.¹⁹⁵

Svakako da je Radicu njegovo iskustvo boravka u Ženevi od 1935. do 1940. godine učinilo daleko izoštrenijim promatračem pitanja federalizma, odnosno suživota više naroda u jednoj državi u okvirima vladavine prava i demokracije. Tako nešto ostaje ideal koji valja slijediti, ali nikako u smislu vladavine jednoga hegemonističkoga naroda nad drugim (kao u slučaju Kraljevine Jugoslavije) ili marksističkoga oblika federalizma (kao u slučaju FNRJ/SFRJ). To je upravo moguće postići slijedeći primjer jedne liberalne i demokratske Švicarske, koja za mnoge intelektualce ostaje, nažalost, potpunom nepoznanicom: „Mnogi i mnogi Europljani, pa i ne samo oni s Balkana ili iz Srednje Europe, smatrali su Švicarsku namještenom fikcijom i Švicarce hotelijerima i, što je bilo najgore, hipokritima i bankarima, žednih novaca. Sve je to bilo površno i pretjerano, jer su ipak Švicarci od Bečkog kongresa pa do sada dali golem primjer narodima, kako se u srcu Europe može ostvariti složan život tri naroda, s tri jezika i s više kršćanskih sekti, koji zakonom i suglasnošću brane svoj zajednički opstanak.“¹⁹⁶ Prema Radici, upravo je Švicarska najbolji, a možda i jedini primjer kako se poteškoće nastale između glavnoga grada i provincija te između tri različita naroda s različitim povijesno-državnim tradicijama ipak na koncu dadu uspješno razriješiti i pomiriti za volju jedne političke zajednice koja ne njeguje nacionalizam ni unutar ni izvan svojih granica.

¹⁹⁴ Ibid., str. 292–293.

¹⁹⁵ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 7, „Comparative Civilization I“.

¹⁹⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 451.

4. 1. Sjedinjene Američke Države kao primjer liberalne demokracije

Već od svojih prvih susreta sa SAD-om, Radica u toj državi vidi uzoriti lik liberalno-demokratskog političko-pravnog uređenja, a to mišljenje neće mijenjati sve do svoje smrti. Ono što odlikuje SAD spram bilo koje fašističke ili komunističke države jest princip legitimne vlasti izabrane od naroda, za narod i po narodu. Legitimnu vlast, po uzoru na Guglielma Ferrera, Radica proglašava najvišim stupnjem ljudske civilizacije: „I uistinu, ja sam u Americi godinama pisao u vodećim časopisima, vrlo često kritizirajući američku vanjsku politiku, i nisam nikada doživio, da bi me vlast radi toga bila u mojoj slobodi sprječavala ili suzbijala bilo kakvim sredstvima sile i nasilja. Nikada se nije pojavila nikakva prijetnja bilo kakvog organa vlasti. Tu i leži sva *veličina američke demokracije i slobode, bez kojih nema sreće čovječanstvu*.“¹⁹⁷ Vjera u slobodu pojedinca, prema tome, mora biti jača od načela bilo koje ideologije. Prema Radici, upravo su ta načela vodila Roosevelta da ih pokuša tako snažno obraniti i pošto-poto uplesti SAD u još jedan svjetski rat, provocirajući mogućnost japanskoga napada, što bi predstavljalo savršenu izliku za taj čin. „Amerika, koju je Roosevelt označio 'velikim arsenalom demokracije', smatra, da je ona u stanju obilježiti pobjedu demokracije nadmoćju svoje kvantitativne snage. Ovu kvantitativnu, tehničku i industrijsku snagu, koju je Njemačka upotrijebila protiv ideala demokracije, Roosevelt namjerava upotrijebiti protiv totalitarizma, a u ime pobjede etičkih i slobodarskih načela demokracije. To je misija Amerike danas.“¹⁹⁸

Osobit utjecaj na Radicu svojom analizom demokracije u Americi izvršio je devetnaestostoljetni francuski pisac i povjesničar Alexis de Tocqueville svojim djelom *O demokraciji u Americi*. Naime, de Tocqueville smatra kako je demokraciji zagwarantirana budućnost, ali da će ona u toj budućnosti imati dvije mogućnosti svoga izražavanja i oblikovanja. Prema Tocquevilleu, Amerika će predvoditi budući svijet uvjerenjem u slobodi i „ralom koje kopa zemlju“, dok će ga Rusija predvoditi silom i nasiljem.¹⁹⁹ Naime, demokracija će moći biti izražena u slobodi ili u tiraniji, odnosno u zemljama klasične liberalne demokracije ili pak u totalitarnim poredcima utemeljenima na plebiscitarnom izjašnjavanju masa: „U zemljama liberalne demokracije društvene će snage voditi i razvijati demokraciju

¹⁹⁷ Ibid., str. 12.

¹⁹⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 71.

¹⁹⁹ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 18/1979., str. 8.

kroz slobodu, u onima gdje su te tradicije slabe, ili ih nije bilo, demokracija će se provoditi tiranijama. Ali demokracija ostaje oblikom budućnosti. Totalitarni pokreti nisu više bili diktature oligarhija i aristokracija, nego diktature novih elita, koje su od masa tražile plebiscitarno odobrenje putem falsificiranja onoga, što je trebao da bude slobodan izbor.“²⁰⁰

Vladajuća filozofijska pozicija koju je Radica primijetio u SAD-u bila je ona američkog pragmatizma, za koji Radica, iako u načelu nesklon materijalističkom shvaćanju čovjeka, svijeta i života, ipak pronalazi riječi pohvale. Naime, podizanje standarda američkog radništva, prije svega Rooseveltovim *New deal*-om, inspirirano je filozofijom pragmatizma. „Pragmatizam sve to više pobjeđuje ideologiju, i zato i mi Hrvati moramo preudeliti našu politiku prema pragmatičkom razvoju svijeta više nego li prema ideološkom.“²⁰¹ Upravo je pragmatički pogled na stvarnost u razdoblju međuraća, ali i nakon završetka Drugoga svjetskog rata toliko nedostajao Europi i europskim intelektualcima da bi spriječili silnu privlačnost marksističke ideologije. „Dok smo se mi – slijedeći ne samo Crocea nego i Bergsona i sav neo-idealizam – gubili kroz labirint ideja i idejčica, stavljajući iznad svega prevlast jednog nebuloznog duha, dotle je američki pragmatizam, nadilazeći i fašizam i komunizam, dizao standard života radničkim masama, izvedeći sve veću i ravnopravnu podjelu dobara na najšire slojeve. To me je iskustvo u Americi još dalje odvojilo i od fašizma i od komunizma, koje, uostalom, moj duh nije nikada, ni ranije, prije američkog iskustva, mogao prihvatiti.“²⁰²

Radičin pogled na američku diplomaciju, kao iskusnog diplomata koji se formirao u svojim atenskim i ženevskim godinama, bio je u načelu negativan, iako se divio američkim idealima koje je i diplomacija nastojala štititi. Taj njegov pogled osobito je vidljiv prilikom opisa djelovanja američke diplomacije u razdoblju Drugoga svjetskoga rata. Ono što ga je kao čovjeka navikloga na europsku diplomaciju neobično iznenadilo bila je otvorenost američke diplomacije: „Taj neposredan i demokratski način dodira bio je neobično privlačiv. Posebno, kad je čovjek dolazio iz Europe, gdje su slični doticaji bili uvijek ne samo formalistički, nego i vrlo složeni. Američka diplomacija tada, iako malena i ograničena, bila je vrlo dobro obaviještena. Izvještaji njihovih promatrača bili su iscrpni, točni, stvarni.“²⁰³

²⁰⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 96.

²⁰¹ Navedeno prema: Mirth, „Autoportret Bogdana Radice“, str. 52.

²⁰² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 167.

²⁰³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 61.

Veliku pomoć Europi u obliku Marshallova plana²⁰⁴ Radica je na nekoliko mjesta svesrdno prihvatio i pohvalio. Pogotovo je to mogao primijetiti tijekom boravka u Turskoj, koja se zahvaljujući Atatürkovu političkom vodstvu, ali i poslijeratnom ekonomskom planu temeljito modernizirala. Takvu je pozitivnu ulogu SAD odigrao i u ostatku od komunizma slobodne Europe, no u kojoj su se ipak, prije svega u de Gaulleovoj Francuskoj, pojavili znakovi otpora i prezasićenosti američkom supremacijom i sve jačim trendovima amerikanizacije europskih država, ali i čitavoga svijeta: „Izgleda da je jedan od zakona ovog vijeka, da Amerika, jedina snaga Zapada, svojim ogromnim materijalnim doprinosom i neograničenom, nikada nedostižnom snagom iznenadi, začara i osvoji svijet, da ga zatim od sebe otuđi i načini nepovjerljivim i čak odvratnim.“²⁰⁵ Budućnost čovječanstva je u tom trenutku za Radicu izgledala veoma nesigurna. Naime, postavljalo se pitanje hoće li budućnost donijeti potpuniji i savršeniji oblik demokracije ili pak tehnološki autoritarizam. Bilo je svima jasno da su se zapadni imperiji tijekom procesa dekolonizacije raspali, ali usprkos tomu trijumfirala je, naizgled paradoksalno, upravo zapadna ideologija!²⁰⁶

Ipak, Radica nije nepravedan ni prema američkom starijem anglosaskom bratu, Velikoj Britaniji. Tako primjerice daleko više cijeni englesku diplomaciju, kao i engleskoga intelektualca, od onoga američkog: „Susrećući tako englesko društvo, osjetio sam duboku razliku, koja posebno u intelektualnim razinama postoji između američkog i engleskog društva. Nije bilo nikakve sumnje, da je engleska inteligencija daleko dublja, suptilnija i stilskija od američke, koja je tek u toku rata počela ulaziti, u većem broju, u problematiku svijeta, i zauzimati stanovišta o istima. Ono što posebno iskače iz razgovara s britanskim intelektualcem, za razliku od američkoga, to je duboko poznavanje predmeta, o kojem se raspravlja.“²⁰⁷ To rečeno ne vrijedi, prema Radici, samo za britanskog intelektualca nego i za europskoga intelektualca spram američkog: „Za nas Europljane, ideja je uvijek bila značajnija i važnija od stvarnosti. Za Amerikance, ideja je samo utoliko važna i značajna, ukoliko je primjenljiva na stvarnost. Ideja, koja nije u stanju da se ostvari u životu, koju život nije u stanju pretvoriti u stvarnost, za svakog Amerikanca, običnog čovjeka i intelektualca, nije nikako vrijedna, da se

²⁰⁴ Marshallov plan program je američke i kanadske pomoći europskim državama nastradalima tijekom ratnih razaranja. Donijet je 1947. godine na Ekonomskoj konferenciji u Parizu, a nazvan je prema američkom generalu i političaru Georgeu Marshallu. Od 1947. do 1952. godine pomoć Europi iznosila je oko 13,2 milijarde američkih dolara. Cilj Marshallova plana bio je spriječiti daljnje jačanje komunističkih pokreta u gospodarski posrnulim europskim državama.

²⁰⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 426.

²⁰⁶ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 7, „Comparative Civilization I“.

²⁰⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 270.

čovjek za nju bori ili napreže.“²⁰⁸ Jednako tako, Radica ima i dubokoga poštovanja prema višestoljetnoj engleskoj parlamentarnoj tradiciji, pogotovo uspoređujući to s ozračjem rasprava i debata u Beogradu pred kraj rata: „Takva debata, na takvoj visini odgovornosti tumačila mi je dublje demokratsku svijest jednog uistinu politički visoko odgojena naroda, nego li sve knjige o načelima, na kojima je sazidana britanska demokracija. (...) Boraveći nekoliko tjedana poslije u Beogradu, i prisustvujući sastancima u beogradskoj Skupštini, gdje su se i komunistički prvaci derali nemogućim frazama protiv Grola i nekomunističkih poslanika, nisam mogao a da se ne sjetim londonskog parlamentarizma, s uvjerenjem, da se mi nikada ne ćemo popeti do takvog stupnja ljudskog i političkog ponašanja.“²⁰⁹

Sedamdesetih godina 20. st. Radica će biti aktivan podupiratelj i aktivist u obrani ljudskih prava u nedemokratskim zemljama. Postat će član odbora *Međunarodne lige za ljudska prava*²¹⁰ 1973. godine, dok će njegova supruga Nina obavljati dužnost tajnice. Radica će biti aktivan član i *Međunarodnog PEN kluba*, *Hrvatske zaklade Samoodređenje*, *Europskog društva kulture*, a bit će i predsjednik *Hrvatske liberalne zajednice* (pridruženog člana *Liberalne internacionale*). Radica će se unutar tih tijela neprestano zalagati za slobodu tiska, riječi i govora te slobodu stvaranja.²¹¹ Nakon potpisivanja *Helsinške deklaracije* 1975. godine pitanje ljudskih prava predstavljat će najvažnije oruđe za pritisak Zapada na komunistički blok, od kojeg se tada počinje zahtijevati demokratizacija i liberalizacija vlastitih režima. Radica, u svojstvu pročelnika za vanjske veze Hrvatskog narodnog vijeća, uputit će poziv svim mjesnim odborima HNV-a (Nürnberg, München, Köln itd.) za prikupljanje bilo kakvih vjerodostojnih podataka o kršenju ljudskih prava i političkim zatvorenicima u Jugoslaviji. S obzirom da se 1977. godine upravo u Beogradu trebala održati II. Helsinška konferencija, Radica je to držao sramotnim popuštanjem nedemokratskom Titovom režimu i najočitijim licemjerstvom Zapada. Radica je tu akciju isplanirao kao veliki udarac prestižu samoga Tita i njegove Jugoslavije.²¹² Pojavila se čak i mogućnost da u tom svojstvu humanitarnog aktivista posjeti Jugoslaviju: „Da nisam ono što jesam mogao bih čak i biti jedan od članova američke službene delegacije na

²⁰⁸ Ibid., str. 622.

²⁰⁹ Ibid., str. 271.

²¹⁰ Institucija je osnovana 1942. godine te se sve do 1976. godine zvala *Međunarodna liga za prava čovjeka*.

²¹¹ HR–HDA–1769, kut. 31, fasc. 374, Bogdan Radica o dodjeli nagrade sovjetskom aktivistu Andreiu Amalriku.

²¹² HR–HDA–1769, kut. 31, fasc. 381, Bogdan Radica upućuje apel mjesnim odborima HNV-a.

prvom sastanku u Beogradu. Ali sam odbio takvu ponudu i zbog toga što ne bi bilo sigurno za moj život, a i što ne želim na put Canosse.“²¹³

Ulogu hrvatskoga iseljništva u američkom državnom i društvenom životu Radica ocjenjuje zapravo prosječnom, misleći pritom sasvim pozitivnu stvar, jer srednji sloj ionako drži najvažnijim osloncem svakom obliku demokratskog poretka. Zlatna sredina hrvatskoga iseljništva pokazivala je mogućnost daljnjega jačanja i integracije hrvatske emigracije u društveni život SAD-a: „Ali bez ikakva pretjerivanja, doprinos našega iseljništva u američki javni život nije ni sasvim osrednji, ni sasvim poviše osrednjega. On ne odskače, niti zaostaje za onom uobičajenom američkom zlatnom sredinom, koju američka sociologija uglavnom i smatra zdravim osloncem američke demokracije. (...) Značajno je, da su [hrvatski emigranti, I. S.] umjeli ukopčati se u demokratski život američkog društva i povezati se s borbom one stranke, Demokratske stranke, koja je izvela najveću i najkonstruktivniju beskrvnu američku revoluciju, pretvorivši radni narod iz proletarijata u mali srednji stalež, davši jednom bespravnom sloju bez vlasništva i osjećaj i smisao pravnog subjekta.“²¹⁴

4. 2. Uloga intelektualca u političkom i kulturnom životu

Radica u intelektualcu vidi ključnu figuru koja oblikuje kulturnu povijest jednoga naroda. Naime, biti intelektualac sa sobom nosi odgovornost razvijanja i njegovanja kulturnih veza s drugim narodima, što često nije ni lak ni jednostavan zadatak: „Elite među Hrvatima još od najstarijih vremena išle su za tim, da se odgoje i oblikuju, kako bi hrvatski elemenat učinile dijelom kulturnog svijeta.“²¹⁵ Za Radicu kulturni svijet predstavlja svijet srednjoeuropskoga kulturnoga kruga, kao i sredozemni obruč bogate civilizacije, kojoj Hrvatska svojom dalmatinskom obalom također pripada: „U jednoj ujedinjenoj Europi Hrvatska je prirodna članica. Tu i samo tu je njeno mjesto. Na Mediteranu u Ujedinjenoj Europi.“²¹⁶ Komunikacija između intelektualaca čitavoga svijeta preduvjet je uspješnoj borbi za duhovnu slobodu svakoga pojedinca. Intelektualac koji bi bio rob samo jedne ideje, primjerice neke od totalitarnih ideologija, uistinu je intelektualac promašenoga života jer je u tom slučaju iznevjerio samoga sebe, ali i onu odgovornost koju kao intelektualac nosi. Istinski intelektualac

²¹³ HR–HDA–1769, kut. 31, fasc. 381, Pismo Bogdana Radice Vladislavu Musi od 2. ožujka 1977.

²¹⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 92–93.

²¹⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 85.

²¹⁶ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 18/1979., str. 8.

je uvijek u službi neke ideje, ali nikada ne smije biti njen rob. Naime, napuštanje vlastite osobnosti nauštrb ideje najteži je oblik duhovnoga ropstva i ne može nikada biti odlika duha čija je bît upravo sloboda.

Kao uzoriti lik intelektualca u nemirnim vremenima za Radicu to u svakom slučaju svojim pozitivizmom ostaje Guglielmo Ferrero. Njegova je sudbina uvijek nadahnjivala Radicu u teškim i mukotrpnim emigrantskim danima. Za razliku od Ferrera, Giovanni Papini Radici ne služi samo kao primjer jednoga intelektualca duboko razočaranoga moralnim i duhovnim slomom zapadne civilizacije, koji se potom uslijed toga posvema prepušta zovu totalitarne ideologije, nego i kao primjer moralno slabog čovjeka: „Papini je u suštini bio intelektualac moralno slab, koji nije bio u stanju da se, kao recimo Ferrero, stavi protiv struje vremena. Volio je da u toj struji pliva u istom smjeru, kuda je i ona kretala. Demokracija, liberalizam, sloboda i pravda, bili su sve za njega prazni pojmovi bez značenja, odnosno pojmovi, kojima su dijalektike ideologija davale ona značenja, koja su odgovarala interesima onih, koji su u stanovitim historijskim trenucima monopolizirali vlast.“²¹⁷ Utoliko je Papinijeva sudbina opomena svakom intelektualcu: „Činjenica, da se historija razvijala pravcem, koji on nije predviđao, ostavila je na njega težak osjećaj ne samo razočaranja, nego i jednog dubokog unutrašnjeg sloma, koji se obično pojavljuje kod intelektualaca, koji se prilagođuju političkim situacijama.“²¹⁸

Bît intelektualca za Radicu sačinjava i moralna izgrađenost čovjeka koja mu suštinski mora pripadati. Involviranost u političke i društvene probleme čovječanstva ne smije ekskulpirati intelektualca od moralnih stavova, kao da se nalazi u nekoj „kuli bjelokosnoj“. Ponovno je najbolji primjer takvoga intelektualca Ferrero, kojega upravo zbog toga Radica cijeni i vrednuje kudikamo više od Benedetta Crocea koji je ostao na svojim čisto metafizičkim postavkama i pružao totalitarnoj vlasti tek pasivan otpor: „Heraklit je govorio, da je karakter kod čovjeka odlučan. Ferrero je bio jako širok čovjek, plemenit i otvoren; imao je neobično razvijen smisao za shvaćanje suvremenih problema; vjerovao je, da su društvena previranja isto toliko odlučna, koliko i previranja u idejama; smatrao je, da se filozof isto toliko koliko i historičar mora opredijeliti, da ne smije ostajati usamljen u bjelokosnom tornju, i da mora, jednom riječju, stradati i patiti s mukama čovječanstva u njegovu stoljetnom tražnju istine i pravde.“²¹⁹

²¹⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 126.

²¹⁸ Ibid., str. 126.

²¹⁹ Ibid., str. 162–163.

Radica već pri samom dolasku u emigraciju nakon 1945. godine iznosi svoje stajalište u *Glasi sv. Antuna* kako će ta emigracija uistinu biti duga i bolna, jer je bio uvjeren kako će Titova komunizma biti dotle dokle će biti i s(o)vjetskoga. Imajući takvu neizvjesnu i dugotrajnu budućnost pred očima, Radica savjetuje hrvatske intelektualce da sudjeluju u borbi zapadnoga svijeta za univerzalna prava pojedinaca protiv marksističkoga kolektivizma koji pojedincu uskraćuje mnogobrojna prava.²²⁰ Položaj intelektualca u političkoj emigraciji bio je još i složeniji od očekivanoga. Naime, većini europskih učenjaka i znanstvenika američko se društvo činilo suviše materijalističkim, čak i vulgarnim, no ipak se u njemu snašao društveno i ekonomski, ali ne i politički. Političke ambicije intelektualaca-emigranata ostajale su neozbiljenima: „Dok je on i mogao postići socijalnu poziciju, u pitanju intelektualne i posebno političke vlasti on je ostao izvan mogućnosti da istu postigne. Tu svakako leži i razlog njegova unutrašnjeg nemira, koji on niti sebi ne priznaje, ali koji ga muči.“²²¹

Prema Radici, glavne boljke hrvatske emigracije nisu ekonomske naravi nego političke. Sva emigrantska inteligencija teško se suživljavala s američkim načinom *političkog* života, ne onog ekonomskog. To je ključni razlog Radičinom promatranju američke demokracije kao ne još uvijek optimalnoga društvenoga uređenja, iako je svakako tome najbliže: „Ukoliko Amerika ide za tim, da ostane demokracijom, ona mora stubokom mijenjati ne samo svoje društvene, nego i svoje etničke strukture, kako bi ostvarila kroz svoju demokraciju ne vještačku, nego stvarnu i živu ravnopravnost.“²²² U tom procesu i hrvatski intelektualci u emigraciji imaju sasvim specifičnu ulogu. Radica svakomu od njih preporučuje integraciju u američko društvo, nastavljajući tradiciju lojalnosti SAD-u i nastavak zalaganja za uspostavu slobodne i liberalne, demokratske i samostalne hrvatske države.²²³

²²⁰ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 18/1979., str. 8.

²²¹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 94–95.

²²² Ibid., str. 96.

²²³ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 212, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Wayneu H. Bowenu od 23. siječnja 1990.

4. 3. Bogdan Radica – mason?

Čovjeku širokoga duha poput Radice nisu promaknule pojave buđenja okultnih pokreta i svjetonazora. Bio je donekle upoznat s teozofijom kao pokretom čije premještanje u Jugoslaviju pripisuje Milanu Marjanoviću: „Marjanović je iz Amerike donio teozofiju, koja je u toj zemlji bila obuhvatila samo jednu malu manjinu.“²²⁴ Iako je sam Marjanović bio jugoslavenski orijentiran, Radica u Dimitriju Mitrinoviću i u njemu ipak vidi nešto privlačnije oblikovanje jugoslavenske ideologije od one koju je ponudio Jovan Cvijić: „Mitrinovićeva i Marjanovićeva filozofska pretpostavka jugoslavenstvu izgubila se kroz hinduizam i teozofiju u poluinteligentnim naklapanjima.“²²⁵ Radica je, između ostaloga, veoma veliki pobornik tradicija i tekovina Francuske revolucije i posljedica političkog pokreta Risorgimenta u Italiji pod vodstvom Giuseppea Mazzinija i njegove liberalne koncepcije europskih država, pa ne treba čuditi negativno vrednovanje pokreta koje je smatrao iracionalnima i loše formuliranim. Ipak, unatoč neskrivenim simpatijama prema Francuskoj revoluciji, Radica ispravno prepoznaje kako je sva povijest 19. i 20. st. zapravo proizišla iz njenih tekovina.²²⁶

Sve su to ideje koje su također veoma bliske i slobodnom zidarstvu. Misao koju zastupa Radica u načelu nimalo nije nesukladna masonskim idejama. Pišući tako, primjerice, o povijesti liberalne misli u Italiji, suprotstavljene fašizmu, napominje: „Ona je polazila sa stanovišta, da se Italija nije nikada oslobodila od Srednjeg vijeka, niti od estetizma renesanse i humanizma; da Italija nije imala ni svoje reformacije, nego je i nadalje vegetirala u moralnim ruševinama i političkim ostacima protureformacije, koja je talijansko društvo zatrovala klerikalnim konformizmom i dvosmislenošću, ubivši u tome društvu i kod aristokracije i kod srednjeg staleža svaki osjećaj moralne odgovornosti. Ideje Francuske revolucije dotakle su se tek s površine talijanskih vodećih slojeva.“²²⁷ Radica Risorgimento ocjenjuje kao apsolutno pozitivan pokret za povijest Italije, dok probleme liberalnog oblika revolucije vidi, prije svega, u preuranjenom zastajanju i nedostizanju zadanih moralnih i socijalnih ciljeva.

Još jedan od možebitnih pokazatelja Radičine bliskosti slobodnozidarskim idejama prosvjetiteljstva i racionalizma svakako je i njegov antiklerikalizam koji se najviše usmjerava prema isusovačkom redu. Indikativna je zgoda njegova susreta sa španjolskim pjesnikom i

²²⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 63.

²²⁵ Ibid., str. 100.

²²⁶ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 6, „Intellectual History of Europe“.

²²⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 150.

filozofom Miguelom de Unamunom u Hendayeu tijekom 1928. godine. Radica zatiče Unamuna s Mazzinijevim *Slavenskim pismima* kod uzglavlja, a potom i prenosi Unamunove riječi: „Tri najznačajnije vrijednosti, koje je španjolski genije stvorio, jesu: Don Kihot, Družba Isusova i otkriće Amerike. Od te tri vrijednosti, dvije su stvorili vojnici, *milites*, i to jedan je izgubio ruku (Cervantes), a drugi nogu (Loyola). Španjolski Isusovci, to je svršetak svake kulture, svršetak vjere i sumrak mistike. Zapušteni i zanemareni, oni umiru u svojem mesu, u svojoj pùti, ubivši davno već u sebi svoju dušu (...).“²²⁸ Unamuno, kao i Radica, veliki je pobornik Mazzinijevih ideja koje su, prije svega, antipapinske, antimonarhističke i nacionalističke (u kontekstu 19. st.).²²⁹ Još je indikativniji Unamunov odgovor Radici o stvarima vjere i njegovo približavanje Mazzinijevu shvaćanju: „Dogme ubijaju Boga. Dogme se mijenjaju prema promjeni mentaliteta i vjekova. S njima se zajedno mijenja i moj pojam o Bogu. Ne vjerujem ni u dogmatskog Boga, kao ni u Boga dogmatike. Ono što me ponajviše približuje Bogu, to je *consciencia de la universidad*, svijest o Svemiru, o sveopćemu.“²³⁰

Što se pak tiče konkretnih navoda Radičina doticaja s masonima, u knjizi *Masoni 1717–2010* Zorana D. Nenezića, Radica se spominje na nekoliko mjesta. Prvo mjesto vezano je uz njegov položaj novinara u Centralnom Press-birou gdje ga se eksplicitno ne navodi kao masona, ali dovodi ga se u vezu s njima implicitno: „Tako je, primera radi, Centralni Press-biro bio gotovo preplavljen slobodnim zidarima. Šef Press-biroa postao je dr Radovan Radovanović, a tu su radili i Zarije Vukićević, Dušan Stojanović, Jovan Petrović, Bogdan Radica, Mato Vučetić, Stojan Lukačević, Vlastimir Mareš i drugi.“²³¹ Na drugom pak mjestu eksplicitno je navedeno: „Jasno je da ni masoni nisu mogli biti homogeni u emigraciji, poput političara koji su se našli u izbeglištvu. U emigraciji su se zatekli, došli u međuvremenu, ili tamo primljeni u masoneriju, pored ostalih, i: Momčilo Jurišić Šturm, (...) dr Juraj Krnjević, Ivan Šubašić, Bogdan Radica, Toma Jančiković, Ivan Meštrović, Milan Marjanović (...).“²³²

Prema Neneziću, Radica je svrstan u masone koji u emigraciji aktivno rade protiv jugoslavenskoga režima, čime implicira kako masoneriju nipošto ne treba shvaćati homogeno u političkim i ideološkim pitanjima: „Ni hrvatska, ustaška emigracija nije bila bez slobodnih zidara, a među njima su se posebno i po masonskoj liniji u svom radu angažovali dr Juraj

²²⁸ Navedeno prema: Ibid., str. 282.

²²⁹ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 7, „Comparative Civilization I“.

²³⁰ Navedeno prema: Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 283–284.

²³¹ Zoran D. Nenezić, *Masoni 1717–2010: pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, sv. 1, vlast. nakl., Beograd, 2018., str. 612.

²³² Ibid., str. 645–646.

Krnjević, kao Mačekov nasljednik, dr Antun Bonifačić, kao istaknuti ustaški funkcioner, i niz drugih. Masoni su bili prisutni i u različitim akcijama i aktivnostima uperenim protiv Jugoslavije, a rad Bogdana Radice, Grge Zlatopera i drugih različitih obaveštajnih službi protiv Jugoslavije jeste odrednica rada ovih jugoslovenskih masona emigranata.²³³ Indikativno je kako Nenezić na jednom mjestu svoje knjige polemizira s autorima Stamenkovićem i Markovićem koji su u svojoj knjizi *Kratki pregled istorije slobodnog zidarstva Srbije* Radicu izostavili s popisa slobodnih zidara u Centralnom Press-birou.²³⁴

Bogdan Radica tijekom svog boravka pri jugoslavenskom veleposlanstvu u SAD-u, prije svega u Washingtonu i New Yorku, iznimno je doprinio demistifikaciji mita o herojskoj borbi Draže Mihailovića i njegova četničkog pokreta protiv njemačke i talijanske vojske: „U demistifikovanju mita o herojskoj borbi Draže Mihailovića, posebno u Americi, važnu su ulogu odigrali, pored ostalih, Šubašić, Ilija Jukić, Bogdan Radica... Šubašić je imao, istovremeno kontakte i sa Vilijamom Donovanom (ali i američkim obaveštajcem koji je bio i član organizacije 'Američki prijatelji Jugoslavije'). Ilija Jukić sa engleskom obaveštajnom službom, a ni ostali slobodni zidari u političkoj emigraciji nisu bili bez takve podrške i uporišta. Svako je igrao onu igru koju je smatrao optimalnom, pa su sukobi i među masonima bili obeleženi i tim okolnostima.“²³⁵ Završna Nenezićeva tvrdnja o masonstvu Bogdana Radice je *Prilog br. 20* u njegovoj knjizi. Taj je prilog zapravo popis slobodnih zidara u Beogradu, u kojem je Radica naveden na 353. mjestu kao publicist.²³⁶

Ivan Mužić je u svojoj knjizi *Masonstvo u Hrvata* veoma kritički nastrojen prema Nenezićevom olakom spominjanju ljudi u kontekstu slobodnog zidarstva: „Nenezić je u svojoj knjizi nepouzdan u nizu bitnih detalja, koje tvrdi ali ne dokazuje. To se posebno očituje kad nekritički sugerira da su masoni bili na primjer: Ivan Meštrović, A. Trumbić, F. Supilo, M. Vesnić, Bogdan Radica, Miroslav Krleža, Mile Budak, Eugen Dido Kvaternik, njemački admiral Canaris. Svi su spomenuti mogli biti slobodni zidari, ali on to ni za jednoga od njih nije dokazao.“²³⁷ Što se, primjerice, tiče Canarisa, Mužić je eksplicitan u svojoj bilješci 878: „Svojedobno, na moju pismenu zamolbu iz jednog od središta austrijskoga masonstva poslano

²³³ Zoran D. Nenezić, *Masoni 1717–2010: pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, sv. 2, vlast. nakl., Beograd, 2018., str. 39

²³⁴ Usp. Ibid., str. 117.

²³⁵ Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji*, str. 498.

²³⁶ Usp. Ibid., str. 562.

²³⁷ Ivan Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Naklada Bošković, Split, ⁸2005., str. 652.

mi je uvjeravanje da Canaris nije član lože.²³⁸ Za Radicu u bilješki 877 tvrdi: „Naknadno sam utvrdio da ni B. Radica nije bio mason.“²³⁹ Zanimljivo je pak da u bilješki 712 svoje knjige Mužić tvrdi kako nije oduvijek bio takvoga mišljenja: „U ranijim izdanjima ove knjige na temelju jednog popisa masona koji se čuva u Vojno-istorijskom institutu u Beogradu (Nedićeva građa, kutija 20A, fasc. 23.) spomenuo sam kao masona i Bogdana Radicu. U pismu iz New Yorka od 10. I. 1984. on je prosvjedovao da sam ga povezao 's masonstvom s kojim nisam nikada imao nikakve veze i koje sam smatrao tajnom organizacijom odvratnom i nesuvremenom'.“²⁴⁰

Sam Radica bio je dobro upoznat s Mužićevom knjigom *Masonstvo u Hrvata*. Za njega će napisati u *Hrvatskoj reviji* 1985. godine: „Ivan Mužić ne prestaje iznenađivati kulturnu javnost svojim originalnim djelima. Poslije njegovih djela iz hrvatske prošlosti, knjiga 'Masonstvo u Hrvata' ogromno je, ali i vrijedno iznenađenje, izvedeno kao uvijek kod Mužića savjesno, dokumentarno i znalački. Nema o tome nikakve sumnje, da je masonstvo u Hrvatskoj bilo pojava, o kojoj je trebalo ostaviti tragova kroz konačno i objektivno ispisivanje čitave same istine.“²⁴¹ Radica ga je u *Hrvatskoj reviji* 1987. godine, nakon Mužićevih knjiga o masonstvu i Stjepanu Radiću, proglasio „najvećim našim suvremenim povjesnikom“.²⁴²

Dodatno svjetlo na polemiku Nenezića i Mužića baca Branko Šömen, autor opsežne i monumentalne *Povijesti slobodnog zidarstva u Hrvatskoj* u 3 sveska (*Mudrost, Snaga i Ljepota*). Naime, Šömen, i sam mason, opisuje Mužića i Nenezića kao pripadnike slobodnozidarskih loža, uslijed čega postaje i jasna njihova velika upućenost i stručnost za to područje.²⁴³ Radica je Šömenu poslužio kao veliki izvor za brojne biografije poznatih hrvatskih masona, pogotovo onih koji su se nakon 1945. godine našli u emigraciji. Tako primjerice pohvalno napominje sljedeće: „Bogdan Radica je u svojoj knjizi *Živjeti nedoživjeti* (1982.) precizno, objektivno, s osjećajem za političku realnost, zapisao kakav je u to vrijeme bio odnos Europe prema fašizmu i nacizmu.“²⁴⁴ Radica doista na mnoštvu mjesta diljem Šömenove knjige služi kao dragocjen izvor za brojne primjere iz života slobodnih zidara. Nabrojimo tek neke:

²³⁸ Ibid.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Ibid., str. 345.

²⁴¹ Navedeno prema: Ivan Mužić, *O hrvatskoj etnogenezi i masonstvu u Hrvata*, Matica hrvatska – Ogranak Imotski, Naklada Bošković, Split, 2009., str. 47.

²⁴² Navedeno prema: Ibid., str. 28.

²⁴³ Usp. Branko Šömen, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj: Mudrost*, sv. 1, Profil, Zagreb, 2012., str. 33.

²⁴⁴ Branko Šömen, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj: Snaga*, sv. 2, Profil, Zagreb, 2014., str. 239.

Radičin prijatelj i urednik lista *Nova Evropa* Milan Ćurčin bio je slobodni zidar,²⁴⁵ prepričani su Radičini utisci o Rebeci West, supruzi H. G. Wellsa, predsjednika PEN kluba,²⁴⁶ zgoda s nadmetanjem Gustava Krkleca i Ive Andrića (oboje prema Šömenu masoni) oko naklonosti grčke pjesnikinje Mary Kitsikis.²⁴⁷ Stajući na stranu Mužića u njegovoj polemici s Nenezićem, Šömen piše: „Prvi koji se ogradio od tog Nenezićeva popisa slobodnih zidara koji su imali političke funkcije u stožeru NDH, bio je Ivan Mužić, ali su mnogi drugi 'pratiodi' slobodnozidarskog života kod nas i dalje nekritički ponavljali da su slobodni zidari ne samo ustaški doglavnik dr. Mile Budak, nego i Josip Broz Tito, Miroslav Krleža, Bogdan Radica i Eugen Dido Kvaternik (...).“²⁴⁸ U *Biografskom leksikonu slobodnih zidara Hrvatske*, koji su uredili Branko Šömen i Goran Krstić, ne nalazi se ime Bogdana Radice.²⁴⁹ Iako se Šömen eksplicitno slaže s Mužićem da Radica nije bio mason, na nekim je mjestima ipak ambivalentan. Tako primjerice o pripadnicima slobodnoga zidarstva u emigraciji nakon izbijanja Drugoga svjetskog rata piše: „To naročito vrijedi za one slobodne zidare koji su se zatekli u inozemstvu u diplomaciji ili u državnim službama starog, ali i novog političkog sistema. Među njima je bilo i nekoliko hrvatskih diplomata, političkih radnika, novinara, članova Hrvatske seljačke stranke, pa tako i hrvatski pisac, emigrant i publicist Bogdan Radica, poznat prije rata po sjajnoj knjizi razgovora *Agonija Europe*, koja je najprije objavljena u Beogradu 1940. godine, a tek 2006. u Republici Hrvatskoj!“²⁵⁰

O Nenezićevim tvrdnjama kako je Radica bio član neke od jugoslavenskih loža, Šömen piše: „Zoran D. Nenezić ga je u svojoj knjizi *Masoni u Jugoslaviji* uvrstio među one slobodne zidare koji su živjeli u emigraciji i tamo ostali i poslije državnog udara, rata na Balkanu, i četničkog te kasnije antifašističkog (partizanskog) ustanka. Sam autor Radica nigdje ne spominje svoju pripadnost slobodnozidarskom bratstvu; njegovog imena nema ni na jednom popisu hrvatskih ili srpskih loža, ali ako je i bio slobodni zidar, onda je u Savez stupio u inozemstvu, vjerojatno u Ženevi. A da se družio sa slobodnim zidarima, potvrđuju njegove 'uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije', susreti i druženja s njima. Njegovi opisi pojedinih slobodnih zidara dragocjeni su dokumenti za pobliže upoznavanje

²⁴⁵ Usp. Ibid., str. 240.

²⁴⁶ Usp. Ibid., str. 241.

²⁴⁷ Usp. Ibid., str. 242.

²⁴⁸ Ibid., str. 719.

²⁴⁹ Usp. Branko Šömen, Goran Krstić (ur.), *Biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske: Ljepota*, Hanza Media d.o.o., Zagreb, 2017.

²⁵⁰ Šömen, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj: Snaga*, sv. 2, str. 283.

osoba, koje su između dva svjetska rata predstavljale moderno slobodno zidarstvo u jugoistočnoj Europi.“²⁵¹

Sam Radica ipak progovara o sumnjičenjima kako je bio pripadnik neke slobodnozidarske lože. Naime, u travnju 1935. godine oženio je svoju zaručnicu Ninu Lombroso Ferrero, kćer Guglielma Ferrera i Gine Lombroso. Vjenčanje je obavljeno u katoličkoj crkvi sv. Josipa u Ženevi: „Naglašujem to, jer se je mnogo puta u hrvatskom izbjegličkom tisku sasvim lažno pisalo, kako se ja nisam vjenčao u crkvi, jer je moja žena iz liberalne obitelji. Ne samo da smo se vjenčali u katoličkoj crkvi, nego su i naša djeca krštena u istoj crkvi. Kad me se kasnije optuživalo, da sam mason, zato što je i Ferrero mason, Ferrero mi je izrazito kazao, da on nije nikada bio član nikakve tajne organizacije, pa ni masonske lože!“²⁵² Na jednom drugom mjestu svoje intelektualne autobiografije Radica će detaljno opisati i optužbe Antona Korošca da je mason: „– Vi idete za tim, da nas bacite u rat s Italijom – govorio je u nekom beogradskom jeziku s jakim slovenskim naglaskom –. I to preko Vašeg šviger-fatera. Nije se nikako mogao sjetiti imena, pa kad mu ga dodah, on nastavi: – Znam, to je čuveni mason, koji čak brani i komuniste u građanskom ratu u Španiji. I Vi ste mason i Vi ste u vezi s komunistima... Nato se približi k nama Don Vinko Brajević, koji je isto tako prisustvovao godišnjici Sporazuma i čuje sve, što mi je Korošec predbacivao, pa me odlučno uzme u obranu: – Poznajem Bogdana, odkako je bio mladi gimnazijalac. Ne može biti mason, jer mu nitko u familiji nije to bio. Naprotiv, znam da je kao gimnazijalac bio u 'Pavlinoviću', nije vezan s komunistima. Njegovi su svi bili Trumbićevci, a sada su Radićevci, odnosno Mačekovci.“²⁵³ Iako pitanje formalnoga Radićina članstva u nekoj od slobodnozidarskih loža mora zasada ostati neodgovoreno, možemo sasvim jasno utvrditi njegovu bliskost nekima od slobodnozidarskih ideja i nesumnjivu povezanost s mnogobrojnim pripadnicima slobodnozidarskih loža.

²⁵¹ Ibid., str. 284.

²⁵² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 444–445.

²⁵³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 31.

4. 4. Bogdan Radica kao sveučilišni profesor povijesti

Iako nikada nije smatrao svojim životnim usmjerenjem biti profesorom povijesti, Radica je od gimnazijskih dana bio involviran u povijesna promišljanja, ponajprije zaslugom svoga srednjoškolskoga profesora povijesti Antuna Ivačića: „Imao je veliko povijesno znanje, i, što je bitno, imao je dar intuicije i imaginacije, koje ja uvijek u tumačenju povijesti smatram bitnijima od gomilanja činjenica. Da je imao više ambicije, on je mogao da u našoj historiografiji nastavi Nodila, koga nitko kod nas nije naslijedio.“²⁵⁴ Važnost profesora povijesti kao istaknutih intelektualaca suvremenoga doba još je i veća u dobu, za koje Radica tvrdi, da je posve prožeto duhom historicizma: „Dvadeseti vijek bio je vijek historicizma. On je djelomično to dobio u baštinu od svojeg duhovnog roditelja, devetnaestoga vijeka, a djelomično je sve to sâm razradio i pretvorio u svoju filozofiju. Kao što pojedinac nije u stanju ni da živi, ni da se snađe, ako sebe najprije ne postavi u historiji, tako ni narod nije u stanju da djeluje u sadašnjici i priprema svoju budućnost, bez prethodnog postavljanja u historiji.“²⁵⁵ Upravo je historicizam taj koji nacijama u 19. st. daje historijsku svijest. Tako su, primjerice, panslavizam i pangermanizam koncepcije utemeljene na historicističkim osnovama.²⁵⁶

Velik utjecaj na Radičinu koncepciju estetike imao je talijanski filozof Benedetto Croce, ali ono u čemu su se razilazili bilo je Croceovo prihvaćanje neohegelijanskog historicizma, što je prema Radici najtočnije formulirao talijanski filozof Adriano Tilgher: „Croceova filozofija, koja opravdava svaku pojavu kao historijsku, morala je opravdati i fašizam, koji je iznikao iz krize liberalne države, koja nije odgovarala potrebama vremena. Vidjeti historiju kao neprestano osvajanje slobode, i u njoj gledati sve pokrete, kao dio jedne te iste historijske drame, koja teži uvijek k slobodi, a ne voditi računa o režimima nasilja, Tilgher je smatrao filozofijom relativizma, u kojem je zapravo umirao liberalizam, a iz koga se rađao fašizam, i, zašto ne – komunizam.“²⁵⁷ Iako u suštini idealist, Radica promatrajući tijek povijesti čovječanstva i uronjen u političko-diplomatske aktivnosti ne može ostati imun na određenu primamljivost koju svijet osjetilne stvarnosti ima spram čisto idealističkoga svijeta. Radica je uvjeren, pošto vjeruje u Guicciardinijeve i Machiavellijeve povijesne kanone, „da u

²⁵⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 34.

²⁵⁵ Ibid., str. 97.

²⁵⁶ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 6, „Intellectual History of Europe“.

²⁵⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 155.

povijesti vrijedi ono, što se je ostvarilo, a ne što bi se bilo moglo, ili što bismo mi željeli, da se ostvarilo (...).“²⁵⁸

Odbacujući radikalni historicizam i pretjeranu uronjenost nekoga naroda u vlastitu prošlost, što prema Radici uvijek mora rezultirati porastom nacionalizma i konačno padom u fašizam, kao povjesničar i profesor povijesti svjestan je da povijest kao takva igra veliku ulogu u duhovnom razvoju čovječanstva, naroda i samih pojedinaca. Pritom, ipak negativno tretira prepuštanje zavodljivosti koju nude raznorazne povijesne interpretacije prošlih događaja, koje uvijek mogu biti zloupotrijebljene od strane zainteresiranih političkih moći i time instrumentalizirati čitave narode u svoje vlastite partikularne svrhe. To je imao prilike doživjeti talijanski narod kroz fašizam, ali i srpski narod koji je, težeći nametnuti svoju hegemoniju ostalim južnoslavenskim narodima, gdje je žrtva toga ponajprije bio hrvatski narod, uvijek bio instrumentaliziran od strane drugih europskih i svjetskih velesila, koje su se vješto koristile povijesnim konstruktima poput tzv. „kosovskog mita“, za čije tako snažno buđenje u 20. st. Radica smatra najviše odgovornim upravo Meštrovića: „Meštrović je uistinu doprinio u velikom svijetu populariziranju Kosovskog ciklusa, više nego itko kod Srba. I po Italiji i po Francuskoj i posebno po Engleskoj, počelo se o tome pisati, zahvaljujući ogromnim Meštrovim figurama.“²⁵⁹ Radica je uvjeren kako takvi povijesni konstrukti igraju prominentnu ulogu u povijesnim mijenama jer imaju velikog duhovnog potencijala: „Narodi ne misle. Historija za njih misli. Oni se samo pokoravaju tim mislima i onda, kad su im neprijatne. (...) Poput pauka, i historija plete svoju mrežu neumorno i marljivo, da nas u njoj udavi, ako joj to pođe za rukom. U slučaju Mussolinija i fašizma pošlo joj je za rukom.“²⁶⁰

Redovnim profesorom povijesti na sveučilištu *Fairleigh Dickinson* u državi New Jersey postao je 1950. godine. Naizgled, Radičin životni put nikada ga nije vodio do zamisli o tome da postane profesorom povijesti: „Nisam, naime, nikada sanjao o tome, da bih bio nastavnik. (...) Stjecajem prilika kroz novinarstvo ušao sam u vanjsku službu, koja mi je omogućila dublje poznavanje svijeta, u kojem smo morali živjeti.“²⁶¹ Iako nikada nije mislio ni osjećao da će postati profesorom povijesti, njegovo veliko novinarsko i diplomatsko iskustvo, kao i široka poznanstva s najobrazovanijim ljudima njegova doba, ipak su ga uputila na svojevrstu blizinu povjesničarskoga i novinarskoga poziva, za što je poglavito zaslužan njegov veliki novinarski

²⁵⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 515.

²⁵⁹ Ibid., str. 467.

²⁶⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 243.

²⁶¹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 617.

mentor Milivoj Dežman: „Veliki novinari moraju postupati u svojem poslu kao i historičari: oni se moraju čuvati od uopćavanja i od davanja konačnog mišljenja. Moraju puštati činjenice da govore; ne smiju se nikada povoditi za trenutačnim utiskom, koji činjenice izazivaju, jer trenutačni dojam nije nikada siguran savjetnik u postavljanju zaključaka. Moraju biti hladni i pomalo cinici, kakav je uistinu bio Doktor Dežman.“²⁶²

Povijesna znanost može jedino cvjetati u slobodnom društvu koje pušta istraživačima da donose svoje zaključke i iznose ih javnosti na slobodnu raspravu. Sav dekadentni odnos u koji historiografija može zapasti doživio je sam Radica prilikom jednomjesečnog posjeta Moskvi i Lenjingradu 1959. godine. Jednom je zgodom sovjetski vodič govorio o bijegu Aleksandra Kerenskoga iz Zimskoga dvorca 1917. godine i njegovoj pogibiji. Kada je Radica upozorio da je Kerenski još živ (naime, pričao je s njim u New Yorku upravo prije polaska na put u Sovjetski Savez kako bi od njega dobio važne savjete), vodič to naprosto nije mogao prihvatiti: „Kako su svi moji kolege isto tako vidjeli Kerenskoga uoči svojeg polaska, oni su se isto tako prenerazili nad takvim tvrdnjama. Ali ništa se protiv toga nije dalo učiniti! Stvar je bila utvrđena po službenim sovjetskim, tzv. povijesnim činjenicama.“²⁶³

1970. godine Radica je navršivši šezdeset i pet godina postao *professor emeritus* na Sveučilištu, ali tu nije bio kraj njegovim priznanjima zbog znanstvene i predavačke izvrsnosti. Naime, 15. svibnja 1975. godine Odsjek za povijest i političke znanosti, na čelu s tadašnjim pročelnikom H. F. Mackensenom, utemeljio je „The Bogdan Raditsa Award for Excellence“, koja se davala najboljim studentima povijesti kao znak priznanja za njihov trud i marljivost.²⁶⁴ Radica je kao sveučilišni profesor povijesti uživao iznimnu popularnost i poštovanje među svojim studentima, a osobito su bili popularni ljetni seminari održavani na imanju Ferrerovih L'Ulivello pokraj Firence. Ono što je on mogao ponuditi nadilazilo je sva teoretiziranja ostalih profesora. Naime, Radica je bio živ svjedok („košnica sjećanja“, kako je rekao Ujević) povijesnih prevrata 20. st., upoznao je niz vodećih ličnosti, a nije bilo političara čije misli nije mogao egzaktno raščlaniti i ukratko obrazložiti studentima (Tito, Mussolini, Atatürk, Venizelos, kralj Aleksandar itd.). Upravo je zato njegova autobiografija prvorazredni historijski izvor: „Radica je u svojoj dugoj i dinamičnoj karijeri publicista i novinara kontaktirao s mnoštvom značajnika našega stoljeća. Njegova su iskustva pri tim susretima

²⁶² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 245.

²⁶³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 594.

²⁶⁴ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 39, „Nagrade i priznanja“.

prava kulturološka riznica za naredna pokoljenja, budući da su uglavnom zabilježena u njegovim djelima.“²⁶⁵

Svake je godine Radica na izbor studentima uvodio po nekoliko novih kolegija. Prema svojim studentima bio je strog, ali i pravedan, a kao profesor povijesti bio je zahtjevan. Na ispitima je tražio dobru upoznatost studenta s ispitnom literaturom, inteligentne odgovore, supsumiranje raznolikog znanja pod jednu ključnu ideju, organiziranu misao, što je sve odlika, može se slobodno primijetiti, njegova latinskog racionalističkog duha.²⁶⁶ Kao profesor moderne europske i svjetske povijesti bio je zaslužan za uvođenje kolegija o povijesti balkanskih naroda, Italije, Ruskoga Carstva i SSSR-a, kao i povijesti Europe od Francuske revolucije do sadašnjosti. „U mojem najpopularnijem kurzu velikih misli od najstarijih vremena u vodećim zemljama (Egipat, Izrael, Grčka, Rim; Kršćanstvo, istočno i zapadno, Humanizam i Renesansa, Francuska revolucija, Bečki kongres, Sto godina mira, Dva svjetska rata, Komunizam, Nacional-fašizam, Pan-Germanizam i Pan-slavizam, itd. itd.) imao sam uvijek po stotinjak i više đaka.“²⁶⁷ U kolegiju naslova „Great Men in World History“ Radica je obrađivao velika imena svjetske povijesti poput Mojsija, Isusa, Cezara, Napoleona, Hitlera ili Staljina, a ono što je svima njima bilo zajedničko jest, kako se navodi u *syllabusu*, to da nisu bili vođeni tek uskim moralnim shvaćanjima.²⁶⁸ Koliko njegovi studenti duguju njemu, isto toliko, zaključuje Radica, duguje i on njima zbog održavanja samoga sebe vječno mladim, znatiželjnim i punim pitanja. Rijetko koje zanimanje poput onoga profesorskoga može doista zaslužiti takve laude kakve mu Radica upućuje: „Tek život s mladošću i u sveučilišnoj dvorani, diskusije i sve ostalo, održalo me mlađeg u životu no bilo što drugo! Dok me je hrvatska politika u emigraciji trgala, lomila i bacala od življenja u ne-doživljavanje, dotle me je život u američkom sveučilištu i s američkim đakom ne samo suživljavao, nego i doživljavao!“²⁶⁹

²⁶⁵ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 229, Anatolij Kudrjavcev, „Bogdan Radica – živa priča koja teče“, *Slobodna Dalmacija*, 12. srpnja 1990., str. 23.

²⁶⁶ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 10, „Exams“.

²⁶⁷ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 613.

²⁶⁸ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 5, „Great Men in World History“.

²⁶⁹ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 618.

5. Hrvatska politička emigracija i ideja neovisne hrvatske države

Nakon smrti Ivana Meštrovića (1962.) i Vladka Mačeka (1964.) hrvatska politička emigracija izgubila je bilo kakvu nadu u mogućnost svoga ujedinjenja i uspješnijeg političkog rada na stvaranju samostalne hrvatske države. Svu tragičnost toga trenutka rječitro izriče sam Radica: „Zahvatilo bi me više melankolično nego li optimističko treperenje, koje me zna redovito zahvatiti u rano poslije podne, kad se osjeća umiranje dana i zalaženje sunca. Jedna *beskonačna borba između življenoga i nedoživljenoga*. Onaj Sizifov jalovi napor, za koji je Camus osjetio, da je proždru u izgubljenim nadama i u neostvarenim čežnjama svu našu generaciju. Nosili smo taj balvan do vrha brežuljka, čak i brda, da nam ga opet sudbina istragne iz ruku, iskoristivši čak i onaj nerazjašnjeni – nedoživljeni trenutak varljivog zadovoljstva, kad smo, uvjereni, da smo ga konačno ostvarili, da se i opet strovali u bezdan ponora. *Živjeli smo, ali nismo doživjeli! Življen, a nedoživljen život.*“²⁷⁰

Proživjevši gotovo čitav svoj život (čak i prije 1945. godine!) u ovom ili onom obliku političke emigracije, Radica je mogao duboko proniknuti u bît takvoga načina ljudske egzistencije. Emigracija, koja je naravno stjecište mnogobrojnih politički razborito mislećih ljudi, mogla je zemlji koja ih je primila, prije svega SAD-u, ponuditi mnoštvo valjanih i točnih informacija o stanju vlastite zemlje, ali zbog nedostatka političke volje i tromosti glomaznih diplomatskih korova, tomu često nije bio slučaj: „U svojem dugogodišnjem životu uvjerio sam se, da nitko ne vjeruje emigraciji, pa čak ni sami bivši emigranti, iako je oduvijek bilo ustanovljeno, da emigracija, držim ona inteligentnija i umjerenija, bolje poznaje stanje u svojoj zemlji, od najveće većine stranih promatrača i diplomata!“²⁷¹

Imajući iza sebe bogato političko, novinarsko i diplomatsko iskustvo, Radica je gotovo proročanski prepoznao znakove svoga vremena, kao i položaj hrvatskoga naroda u socijalističkoj Jugoslaviji: „Kad čovjek baci pogled na Tita i na sve njegove protuslovne domete koji ništa ne rješavaju, nego za sobom ostavljaju iste dubine nacionalnih sukoba i mržnja, socijalnih neuravnoteženosti, on u svemu tome vidi Krležu s galerijom svih njegovih osoba, ornih da ruše, ostavljajući za sobom pustare neizgrađenih rješenja i dubine krvi i pepela. I pod Titom kao i pod Aleksandrom, Južna-Slavija ostaje mrtvorođenče koje tek čeka jednu novu priliku da se na toj zemlji Srbi i Hrvati ponovno sasijeku, kao i za prošlog rata.“²⁷² Nikada

²⁷⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 9.

²⁷¹ Ibid., str. 397.

²⁷² Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 134.

ga nije odlikovao nekakav pretjerani optimizam i politička sanjarenja prepuna ispraznih tlapnji pa stoga ne treba čuditi da je zabrinut zbog neobaziranja velikih sila, prije svega SAD-a, na molbe i upozorenja koja im dolaze od hrvatske emigracije. Radica je svjestan činjenice kako Tito i njegova Jugoslavija za SAD predstavljaju važno ideološko oružje protiv SSSR-a, kao i goleme strateške važnosti Jugoslavije za Istok i za Zapad, u tom trenutku živo zainteresiranih za očuvanje Jugoslavije pod svaku cijenu.²⁷³

Poznajući povijesne (ne)prilike jugoslavenskih naroda, Radica ne isključuje ni mogućnost izbijanja velikoga rata na tim područjima, što će se upravo pokazati proročanski ispravnim: „Više puta, razmišljajući o tome, iznenađuje se i danas velikim silama, kad ne vode dovoljno računa o mišljenjima emigracije, koja je često bolje obaviještena od svih njihovih diplomatskih i tajnih agenata, izvora i organa! I danas se vjeruje u izdržljivost status quo-a u Jugoslaviji i na Balkanu, a nitko i ne pomišlja, da ispod toga kipti vulkan, koji može prvom prilikom i preko noći izbaciti iz sebe vatru strašnih razmjera, koja odjednom izgori sav metapolitički račun, zasnovan na fantaziji svjetske diplomacije!“²⁷⁴ Slobodan Prosperov Novak, sasvim ispravno prosuđujući, upravo je tu veliku moć intuicije koju je Radica posjedovao, vrednovao kao njegovu glavnu odliku: „Bio je Radica jednim od najracionalnijih pera svojega stoljeća, pisac objektivni ali srčan, vizionar čije su se vizije ostvarivale kao da ih je već jednom u nekoj drugoj dimenziji ugledao.“²⁷⁵

5. 1. Ideja samostalne hrvatske države

Prema Radici, odlika je svakoga pojedinca, pa time i svakoga samosvjesnoga naroda koji sebe hoće konstituirati kao naciju, težnja za slobodom. Povijest druge polovice 20. st. pokazatelj je velikih napora zemalja Trećega svijeta da postignu vlastitu neovisnost i samostalnost od dotadašnjih kolonijalnih gospodara tijekom procesa dekolonizacije. Hrvatska emigracija također uviđa težnju svakoga naroda za vlastitom samostalnom državom, što ju dodatno uvjerava u nužnost nastavka borbe za političko ostvarenje tih ciljeva: „To svakako vrijedi i za nas Hrvate, kao i za mnoge narode, čiji je slučaj u povijesti sličan našem, da još uvijek živimo daleko od toga, da bismo doživjeli ono, za čim stotinama godina težimo: slobodu

²⁷³ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 8, „Rad na sveučilištu u SAD-u i *Balkan u svjetskim pitanjima*“.

²⁷⁴ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 487.

²⁷⁵ Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*, Golden marketing, Zagreb, 2003., str. 373.

i nezavisnost od bilo kakve hegemonije.“²⁷⁶ Naime, ideju samostalne hrvatske države Radica baštini još od svojih gimnazijskih dana i doticaja s Kerubinom Šegvićem: „Šegvić je bio politički realist, pa je vrlo često političke ljude, kao Matu Drinkovića, običavao savjetovati, da surađuju s Beogradom, kako bi se Hrvatska održala, ali u suštini on je bio uvjeren, da Hrvati mogu biti sretni samo u svojoj državi.“²⁷⁷

Prema Radici, emocije i strasti igraju bitnu i to veoma često zapravo negativnu ulogu u političkom životu čitavih nacija. Svaka emocija počiva, više ili manje, na određenom obliku iracionalizma i zbog toga treba izbjegavati stavljati pretjeranu težinu na njih prilikom donošenja dalekosežnih političkih odluka o sudbini nekoga naroda. Politički realizam karakterizira upravo to da uvijek vodi račun o interesima naroda. Pozivanje na tobožnju emocionalnu povezanost latinskih država (Italije i Francuske) ili pak slavenskih (Rusije i Poljske, Hrvatske i Srbije) u svakom slučaju treba ustupiti mjesto trijeznom i odmjerenom političkom promišljanju, što u budućnosti jedino može osigurati miran i staložen politički razvoj hrvatskom narodu u njegovoj vlastitoj samostalnoj državi: „Ustvari, nikakvog sestrinstva ni bratstva u svemu tome nije bilo, i, za volju istine, bolje bi bilo, da se nikada narodi stanovitih etničkih ili rasnih srodnosti ne zovu ni bratskim ni sestrinskim, jer takvi odnosi nikada ne postoje među narodima. Oni su gotovo uvijek motivirani zakonima interesa i nacionalno-državnih konvencija.“²⁷⁸ Radica od politike velikih sila zahtijeva da sve nacije, bez obzira na političku moć ili svoju veličinu, imaju osiguran slobodni razvitak vlastitoga nacionalnoga, kulturnoga, političkoga i ekonomskoga života.²⁷⁹

Tijekom svog već prije spomenutog boravka u Grčkoj tridesetih godina 20. st., Radica je imao prilike razgovarati i razmjenjivati mišljenja o političkim idejama s mnogim državicima i političarima, pa tako i s onima iz Bugarske. Zanimljivo je Radičino navođenje misli anonimnog bugarskog političara o položaju Hrvata, koje zvuče gotovo kao da ih izriče i sam Radica, ali stavljajući ih u usta, možda čak i u tu svrhu stvorenoga, novinarskoga lika: „Dokle god vi [Hrvati, I. S.] ne razbijete svaku vezu sa Srbijom i formirate svoju državu, vi nećete biti u stanju biti nezavisni ni slobodni ni zadovoljni u svojem življenju. Neodvisno od toga, što ste vi Hrvati s vašom jugoslavenskom idejom nas izložili poziciji manje važne nacionalne države, vi ste Beograd ojačali do takve mjere, da će vam trebati ogromnih napora

²⁷⁶ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 10.

²⁷⁷ Ibid., str. 39.

²⁷⁸ Ibid., str. 215.

²⁷⁹ HR–HDA–1769, kut. 2, fasc. 8, „Rad na sveučilištu u SAD-u i *Balkan u svjetskim pitanjima*“.

da se domognete svoje samostalnosti.“²⁸⁰ Jasno je iz tih riječi kako se Radičino postupno pomicanje prema pozicijama hrvatstva događalo već tijekom tridesetih godina 20. st., a kasnije, pod utjecajem svjedočenja prilikama u jugoslavenskom veleposlanstvu u Washingtonu, još više ubrzalo. „Namjesto da je svoj povratak u Jugoslaviju 1945. doživio u punini ostvarenja svojih ideala za koje se tri pune godine tukao i hrvao s velikosrpskom propagandom u Sjedinjenim Američkim Državama i Londonu, taj ga je povratak pretvorio u beskompromisnog Hrvata.“²⁸¹ Njegovo je napuštanje ideje jugoslavenstva također bilo postupno, a ne naglo i odlučno. Oprez u nužnom prihvaćanju novih ideja i preoblikovanju ili odbacivanju onih starih odlika je razboritog intelektualca, kakav je Radica doista i bio. Upravo je iz toga razloga znao toliko često i žustro polemizirati s onim krilom političke emigracije, koji ga je optuživao za neki prežetak jugoslavenstva. Radica nije ostajao nijem na takva patvorenja, imajući u vidu silan trud koji je uložio u obranu prava hrvatskoga naroda na vlastitu državu i to onda kada je to bilo najteže učiniti, a od tog truda nije odustao sve do svoje smrti: „Istina je, ne volim hrvatovanje, ne volim retoriku, ne volim one Hrvate koji se izdaju za vukove, a stvarno imaju narav mačke. Volim se predstaviti Hrvatom kad svi oko mene u međusobnim sredinama govore protiv Hrvata.“²⁸²

Radica koji sebe nikada nije smatrao nacionalistom, niti je to doista u negativnom smislu i postao, bio je žestoki protivnik ustaškoga režima i politike kako je ona nastavljena u emigraciji. Ipak, jugoslavenskim tajnim službama bit će dovoljno Radičino sudjelovanje u radu Hrvatskog narodnog vijeća u svojstvu pročelnika za vanjske veze da ga počnu tijekom 1970–ih smatrati istaknutim „ustaškim ideologom“.²⁸³ Radičini stavovi prema Anti Paveliću i ustaškom pokretu nisu se mijenjali još od tridesetih godina 20. st. niti je ikada mogao prihvatiti Nezavisnu Državu Hrvatsku. „Poznato je da Radica nije pozdravio osnivanje NDH i da je iskreno žalio za svakim nastradalim Srbinom, ali slušajući i čitajući srpske napadaje na Hrvatsku, bio je svjestan da ne smije mirovati.“²⁸⁴ Ipak, morao je primijetiti očiglednu činjenicu da su srpski diplomatski krugovi naprosto bili neobično iznenađeni konačnom fašističkom politikom podrške ustaškom pokretu: „Kad je poslije Marseilleskog atentata Pavelić nestao iz Firenze s Viale Michelangela, i bio zatvoren u torinskim tamnicama, za njega

²⁸⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 352.

²⁸¹ Petrač, „Pogovor“, str. 266–267.

²⁸² HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 36, „Suradnja u časopisima“, Članak Bogdana Radice „O sebi i o mrskom ja“, *Danica*, 24. kolovoza 1979., str. 15.

²⁸³ Usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće*, str. 254.

²⁸⁴ Kadić, „Životni put Bogdana Radice“, str. 384.

i njegove najuže suradnike bili su pripremljeni posebni moderni apartmani sa svim hotelskim komforom, s prvorazrednom hranom, dok jugoslavenski obavještajci nisu znali, gdje se oni nalaze. I kad sam to spomenuo Stojadinoviću, on je to odbijao kao nemoguće i kao antifašističke intrige, do kojih on ne može ozbiljno držati. I kad na sve to mislim, ne preostaje mi, nego da čestitam Paveliću na uspjehu, koji je imao, da prevari srpsku megalomaniju, kojoj su Hrvati bili nitko i ništa, svakako nesposobni, da prevare srpske diplomate i srpske državnike.“²⁸⁵

Revolucionarna obilježja kod Hrvata, tvrdi Radica, mogu se pronaći tek od stvaranja Jugoslavije 1918. godine i podvrgavanja hrvatskoga naroda velikosrpskom državnom teroru pa stoga ne treba čuditi njegov razumni povijesni sud o tome kako je tek četništvo bilo u stanju stvoriti ustaštvo, kao i što je tek Aleksandar bio u stanju radikalizirati Pavelića. Ustaštvo se dade vrednovati tek imajući u vidu povijesni kontekst njegova nastanka: „Srbima je trebalo četništvo kao njihova ultranacionalistička vizija života. Hrvatima je trebalo ustaštvo ne samo kao samoobrana od velikosrpstva nego i kao rehabilitacija od mirotvorstva, pasivnog otpora, gandizma i tolstojevštine, konačno i juridičke dijalektike.“²⁸⁶ Iako se od službene marksističke historiografije nije očekivalo detaljnije bavljenje problematikom historije nastanka ustaškog pokreta, to se isto moglo očekivati od emigrantskih povjesničara. Nažalost, to se nikada nije dogodilo. Radica je osobito nezadovoljan takvim stanjem u kojem nacionalistički dio emigracije nije napisao značajniju monografsku studiju o svojoj ulozi u prevratnim godinama za hrvatski narod tijekom Drugoga svjetskoga rata. To sve jasno ističe i diže svoj glas protesta u jednom pismu Vinku Nikoliću.²⁸⁷

Konačni Radičin sud o stvaranju NDH negativan je iz dobro poznatih razloga, ali za njega time nipošto nije kompromitirana i ideja samostalne hrvatske države. Tragična je hrvatska sudbina u tome što je želja za obnovom potpune hrvatske državnosti, koja je uvijek postojala u određenom obliku i nakon 1102. godine, bila isprepletena s naizgled jedinom mogućnošću njenoga postizanja. Naime, u savezništvu sa Silama Osovine, što Radica nikako ne može pozdraviti, ali ipak shvaća i razumije tragičan položaj hrvatskoga naroda u tom sudbonosnom času krojenja novoga europskoga poretka: „Da li je imalo smisla čekati tisuću godina i stvarati državu pod odkriljem liktorskog znaka i kukastog križa? Uostalom, ako su to učinili Hrvati u čežnji za državom i da se oslobode šumadijskog kopita, zar to isto nisu učinili

²⁸⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 470.

²⁸⁶ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 175–176.

²⁸⁷ Usp. Kljaić, *Nikada više Jugoslavija*, str. 23.

i slavni francuski generali na čelu s maršalom Petainom? A ipak, Francuska je stoljećima imala i državu i ratovala za svoju samostalnost! Tragična li je naša sudbina!“²⁸⁸

Napadi na Radicu dolazili su iz Jugoslavije, što je bilo sasvim razumljivo, ali napadao ga je i onaj radikalno desno orijentirani dio hrvatske političke emigracije: „Dok mi ekstremni krugovi predbacuju da nisam dovoljno 'veliki Hrvat', dotle ti isti ljudi surađuju s ljudima, koji su do jučer branili Partiju i Jugoslaviju. I da sve to skupa bude zanimljivije, beogradski me 'NIN' proglašava 'ustaškim ideologom' i bjesomučno napada kad god stigne.“²⁸⁹ Napadi na Radicu iz nekih krugova nastaviti će se i nakon njegova povratka u Hrvatsku 1990. godine. U njemu će vidjeti utjelovljenje američkih interesa te mu predbaciti njegovu kritiku Mate Meštrovića zbog podilaženja američkoj politici jer za njih je i sam Radica bio takav. Prepuštanje Meštroviću profesorskog mjesta na *Fairleigh Dickinson* samo će dodatno potencirati takve, vjerojatno ipak neopravdane, sumnje.²⁹⁰ Bez obzira na sve napade, Radica je u SAD-u, kao jedan od najvažnijih intelektualaca i uglednika svjetskoga glasa koje je hrvatska emigracija uopće imala, svojim čvrstim, iskrenim i beskompromisnim zauzimanjem za uspostavu slobodne hrvatske države na načelima demokracije i liberalizma uistinu postao ponajbolji eksponent te ideje: „Priznajući da je jugoslavenstvo, u koje je vjerovao do odlaska u Ameriku, pretvoreno u farsu, Radica je u protekla četiri i pol desetljeća preuzeo ulogu proroka jugoslavenske apokalipse, po snazi argumentacije i razložnosti prosudbe gotovo bez takmaca u hrvatskoj intelektualnoj dijaspori.“²⁹¹

Radica je u načelu bio pacifist i protivio se bilo kakvom obliku oružane terorističke akcije protiv jugoslavenskih režima, bilo kraljevskoga, bilo titoističkoga. Za Radicu se u politici ključnim pokazuje izbjegavanje rata i poboljšavanje uvjeta života ostalim političkim, religijskim i humanitarnim sredstvima. Za njega je rat nužan tek onda kada nekom narodu prijeti posvemašnji fizički nestanak, ali čak i onda rat predstavlja tek posljednje sredstvo koje državi stoji na raspolaganju.²⁹² Imao je priliku svjedočiti dvama sudbonosnim suđenjima hrvatskim nacionalistima u kojima je vidio analogiju i paradigmu tragične hrvatske povijesti u

²⁸⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 317.

²⁸⁹ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 17/1979., str. 12.

²⁹⁰ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 215, „Novinski članci o Bogdanu Radici, Marko Bušić, „Američki vjernik“, *Vjesnik*, 6. srpnja 1990.

²⁹¹ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 215, „Novinski članci o Bogdanu Radici“, Željko Krušelj, „Prorok jugoapokalipse“, *Danas*, 18. rujna 1990., str. 43.

²⁹² HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 212, „Korespondencija“, Pismo Bogdana Radice Wayneu H. Bowenu od 23. siječnja 1990.

20. st. Naime, svjedočio je u Aixu u Francuskoj suđenju članovima ustaškoga pokreta 1935. godine za ubojstvo kralja Aleksandra i suđenju hrvatskim domoljubima 1977. godine za otmicu američkog zrakoplova i ubojstvo policajca. Radici je to prigoda za lamentiranje nad sudbinom hrvatskoga naroda u obje Jugoslavije, pogotovo zato što vidi velike sličnosti između dvije sasvim različite generacije hrvatskih ljudi: „Hrvatska se tragedija nije ni riješila, ni zaustavila ni u prvoj, ni u drugoj Jugoslaviji! Naprotiv, ona je danas, kad pišem ove retke, 1981., još teža, krvavija i strašnija! Nije Hrvatska ta, koja se nalazi na optuženičkoj klupi u Brooklynu, nego Jugoslavija! Ali i prije četrdeset i nešto godina nije se Hrvatska nalazila na optuženičkoj klupi u Aixu, nego Jugoslavija! Jugoslavija je ta, koja sili tu našu djecu: Zvonka Bušića, Julie Bušić, Petra Matanića, Franu Pešuta i Slobodana Vlašića, kao što je jučer silila Pospišila, Kralja i Rajića, u svakoj generaciji, da svoje živote izlaže tamnicama, mrcvarenju, stradanju i umiranju! I to samo u jednom cilju: kako da *oslobodi Hrvatsku, kako bi Hrvatsku učinila slobodnom i nezavisnom državom*.“²⁹³ Bio je snažan zagovornik ideje samostalne hrvatske države, za koju je bio uvjeren kako jedina može omogućiti okvir za uspješno rješavanje hrvatskoga nacionalnoga pitanja i konačno jednom razriješiti sudbinu Hrvata kao srednjoeuropskoga i mediteranskoga naroda, što uostalom nimalo ne odudara od težnji drugih naroda svijeta: „Da se čovječanstvo približava konačnom osvajanju nezavisnosti kroz pobjedu načela svakog naroda za nezavisnost, o tome, svi su izgledi, nema više nikakve sumnje.“²⁹⁴

5. 2. Hrvatsko proljeće

Odmakom godina i dolaskom nove generacije hrvatskih političkih i ekonomskih emigranata na Zapad, Radica jasno primjećuje kako starija generacija iseljništva s njima više nema nikakvih dodirnih točaka ni intimne intelektualne veze. Ono što odlikuje novu generaciju iseljništva je, prije svega, revolucionarni žar i izgaranje do samouništenja za ideju uspostave hrvatske nacionalne države. Radica takvu razliku pripisuje zapravo odgoju u totalitarnom sistemu koji ih je takvima načinio: „Totalitarizam ubija u djetetu ljudsko i božansko. Riječ ima vrijednost samo ukoliko ubija. Dijalektika je zasnovana na lažima, ili, u najboljem slučaju, na poluistinama. Na isti način, kao što čovjek trpi od toga, da je neshvaćen od svoje vlastite djece, trpi još i više, kako je udaljen od onih, s kojima sanja, da bi se mogao vratiti u domovinu.“²⁹⁵

²⁹³ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 1, str. 509.

²⁹⁴ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 227.

²⁹⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 554.

Takav duhovni odgoj, koji je komunistički sistem mogao ponuditi mladome čovjeku, izgrađen je na temeljima Krležina stvaralaštva. O njemu Radica kaže da je „više nego i sâm marksizam balkanskog tipa, zatrovao čitav zrak naših sredina. Moglo bi se bez pretjerivanja kazati, da je Krleža bio stvarno naš Verhovenski, koji je odgojio stotine Stavrogina, i da se u partijskim ćelijama između dva rata pojavljivao i Ivan Karamazov i Nečajev u našim najokrutnijim varijacijama. Krleža je podgrizavao sve tradicionalne osnove, na koje se oslanjalo hrvatsko društvo; rušio kod mladosti vjerske zasade, obiteljski moral, i tako uvlačio u čitav naš život sav onaj agresivni val Oktobarske revolucije, kao zakon novog vremena“.²⁹⁶ Upravo takvom duhovnom odgoju Radica pripisuje i ponašanje možda i najpoznatijega hrvatskoga emigranta Brune Bušića. Predanost revolucionarnim težnjama, prema Radici, može voditi samo u još veće tragedije i, što je još gore, okrenuti slobodni svijet protiv hrvatskoga naroda koji se počeo služiti takvim terorističkim akcijama: „I to je ono što smo prije a i još uvijek doživljavamo: razračune, pa čak i ubojstva Hrvata protiv Hrvata, ili i praskanja bomba protiv javnih spomenika zemalja, čiji smo samo gosti ili prihvaćeni izbjeglice i naturalizirani građani. Tako je i Hrvat ušao u niz svih mogućih terorista raznih sredina i naroda, koji su otkrili fantastičan a krvav oblik, kako da u slobodnom svijetu skreću pažnju svjetskih javnosti na sudbinu svojeg naroda i svoje zemlje.“²⁹⁷

Krležina tragedija je u tom periodu još i veća jer su, kako ih Radica vidi, njegovi najbolji duhovni učenici poput Franje Tuđmana, Vlade Gotovca i Marka Veselice, otuđeni od režima i provode vrijeme u tamnicama. I tu Radica primjećuje diskrepanciju između pozicije srpskih i hrvatskih intelektualaca u onome što je jednima dopušteno, a drugima nije te odlučno prigovara Krleži: „Nije li to apsurd da jedan Marko Ristić može putovati po slobodnom svijetu i razgovarati o svemu što mu padne na pamet, i da za to čak bude i plaćen, dok jedan Franjo Tuđman ili Vlado Gotovac ili Vaš miljenik Tomislav Ladan bivaju za to optuživani kao neprijatelji sistema?“²⁹⁸ Radičine intelektualne veze s Tuđmanom postaju sve izraženije tijekom 1970-ih i Radica isprva prihvaća Tuđmanovu ideju o konfederativnom uređenju Jugoslavije kao saveza suverenih država. „Prije neki dan, dr F. Tuđman u razgovoru s dopisnikom jednog rimskog lista (Clara Falcone, od *Il Tempo*, od 17. siječnja ov. g.) jasno je formulirao jedinu mogućnost daljnjeg opstanka Jugoslavije u konfederaciji. 'Ono što mi tražimo', kazao je, 'to je konfederacija, ne federacija!' Da li ima kod srbijanskih odlučujućih

²⁹⁶ Ibid., str. 555–556.

²⁹⁷ Ibid., str. 559.

²⁹⁸ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 91.

krugova koji bi bili u stanju to shvatiti i eventualno prijeći sa Hrvatima u stvarnost?“²⁹⁹ Da susreti Tuđmana s Radicom nisu bili sasvim bezazleni svjedoči i optužba Okružnoga javnog tužilaštva u Zagrebu od 10. srpnja 1972. godine Franji Tuđmanu, u kojoj se spominju njegovi susreti s Radicom.³⁰⁰ Radica je igrao i veoma važnu ulogu u objavljivanju Tuđmanove knjige *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, do čijeg je rukopisa došao preko Tuđmanove supruge Ankice, koja je iz Umaga prešla u Firencu i tako došla do obitelji Radica. Knjiga je potom tiskana u New Yorku 1981. godine na engleskom jeziku, a zaslugom Vinka Nikolića te iste godine i na hrvatskom.³⁰¹

Prema Radici, Hrvatska se u tom presudnom periodu sve vidljivije odlučuje za slijeđenje Meštrovićeva puta, a ne Krležina: „Iskustvo i konačno permanentno saznanje svakog Hrvata, da je za svih sedamdeset godina postojanja Jugoslavije građanin drugog i trećeg reda, i da on nema nikakvog udjela u građenju vlastite sudbine, kao pojedinac i kao dio jednog naroda, iako bez njega Jugoslavija ne bi mogla opstati, stvorilo je kod Meštrovića uvjerenje, da je vlastita država jedini izlazak iz tog sklopa, dok kod Krleže, naprotiv, prevladava partijski imperativ 'demokratskog centralizma' – koji Hrvatsku svodi na beogradsku guberniju.“³⁰² Nakon vijesti o potpisivanju *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967. godine hrvatska je emigracija naglo živnula: „Radilo se o tome, da se karadžićevski hegemonizam: 'Srbi svi i svuda' zбриše, i što se hrvatskog jezika tiče, stvari vrate na Marulićev spjev 'Juditu' u 'versih 'rvacki' složena'.“³⁰³ Radica je, uz Karla Mirtha, Matu Meštrovića i Stanka Vujicu, poslao telegram u kojem zahtijeva od Vladimira Bakarića da zaštiti hrvatsku inteligenciju koja je poduprla donošenje *Deklaracije*.³⁰⁴

Nade emigracije dodatno je pobudio i proces Hrvatskog proljeća koji je kulminaciju imao 1971. godine. Prema Radici, ono je predstavljalo posljednji pokušaj hrvatskih marksista da Hrvatskoj i Hrvatima u okviru Jugoslavije osiguraju ravnopravnost sa srpskim narodom u političkim i ekonomskim pitanjima: „Moglo bi se ovdje ustvrditi, da, dok je predratni velikosrpski centralizam bio toliko primitivan u svojim žandarskim postupcima i u rješavanju svih, čak i znanstvenih pojava, kao npr. slučaj dra Milana Šufflaya, ili političkih, kao ubojstvo

²⁹⁹ Ibid., str. 247.

³⁰⁰ Usp. Franjo Tuđman, *Usudbene povjestice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995., str. 206–207.

³⁰¹ Usp. Ankica Tuđman, *Moj život s Francekom*, Večernji list d.d., Zagreb, 2006., str. 217–220.

³⁰² Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 557.

³⁰³ Ibid., str. 630.

³⁰⁴ Usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće*, str. 120.

Stjepana Radića i drugova, i to usred Parlamenta, dotle je ovaj sovjetsko-komunistički još i složeniji i teži, jer se pojavljuje kroz protuslovlja i laži, zavijene u raznovrsnim oblicima dijalektike, ustvari i opet primitivnih rukovodioca, koji su svo znanje o vođenju države stekli i naučili iz staljinističkih priručnika, tako da i nemaju unutrašnje veze s osnovnim organizmom svakog pojedinog naroda naše mnogonarodne, po Titu nazvane tvorevine.³⁰⁵ Većina umjerene emigracije, kojoj je pripadao i sam Radica, dala je podršku reformskim nastojanjima hrvatskih komunista.³⁰⁶ Upravo ga je potpisivanje „Poruke hrvatskim komunistima“ 1966. godine, uz Vinka Nikolića i Jakšu Kušana, u kojoj se zalažu za potporu reformskim nastojanjima, izložila teškim kritikama dijela političke emigracije okupljene oko Hrvatske republikanske stranke iz Buenos Airesa koja je to smatrala servilnim i kontraproduktivnim.³⁰⁷ Ipak, Radica će kasnije, nakon Karađorđeva, u svojstvu humanitarnog aktivista nastaviti žestoko kritizirati komunistički represivni sistem u Jugoslaviji i ustati u obranu zatvorenih studentskih vođa (Ivan Zvonimir Čičak, Dražen Budiša, Ante Paradžik i Goran Dodig). Tvrdit će kako je u procesu slamanja Hrvatskog proljeća pritvoreno preko 16 000 ljudi, a pogotovo će ga pogoditi montirani procesi Franji Tuđmanu, Vladi Gotovcu, Marku Veselici i Šimi Đodanu.³⁰⁸ Da Radićini apeli nisu ostali tek njegovo puko slovo na papiru, svjedoči protestno pismo ravnatelja *Međunarodne lige za prava čovjeka*, Jeromea J. Shestacka, rektoru Sveučilišta u Zagrebu, Predragu Vranickom. U tom pismu Shestack ističe zgranutost i zabrinutost *Lige* statusom ljudskih prava u Jugoslaviji, položajem intelektualaca, kao i nevjericu da bi profesori na fakultetima (slučaj otpuštanja Veselice i Đodana!) morali biti „moralno i politički“ podobni vladajućem režimu. Isti su dan protestni apeli upućeni i samom Titu, jugoslavenskom veleposlaniku pri UN-u te rektorima u Beogradu i Sarajevu.³⁰⁹

Uspom Hrvatskog proljeća pod vodstvom hrvatskih marksista Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala, ali i uz svesrdnu podršku Matice hrvatske i studenata, bio je dodatan pokazatelj svima kako marksizam nije u stanju zadovoljiti nacionalne težnje naroda koji čezne za vlastitom državom i političkom slobodom: „Značajno je, da se to isto pojavilo i pod marksizmom, koji s ogromnim ponosom ističe kako, kao neki Duh Sveti, oslobađa svaki narod

³⁰⁵ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 557–558.

³⁰⁶ Usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće*, str. 133.

³⁰⁷ Usp. Kazimir Katalinić, *Od poraza do pobjede: Povijest hrvatske političke emigracije 1945.–1990.*, sv. 2, Naklada Trpimir, Zagreb, 2017., str. 160–161.

³⁰⁸ HR–HDA–1769, kut. 31, fasc. 377, Pismo Bogdana Radice Johnu Careyju od 24. srpnja 1972.

³⁰⁹ HR–HDA–1769, kut. 31, fasc. 377, Protestno pismo Jeromea J. Shestacka rektoru Predragu Vranickom od 17. siječnja 1973.

od nacionalizma. U mojem slučaju, koji nisam nacionalist, gledati čitavog svojeg vijeka kako najveći dio hrvatske inteligencije, i mlade i stare, strada i muči se, da ostvari nacionalnu samostalnost, postaje, i protiv moje težnje, najsnažniji imperativ življenja.“³¹⁰ Radica kao istančani politički um nije mogao ostati slijep na činjenicu da se nacionalizam kao ideologija pokazao daleko žilavijim, otpornijim i trajnijim od marksizma i komunizma, ali i od fašizma i nacionalsocijalizma.³¹¹ Jednako je tako postao uvjeren kako u budućnosti neće više biti velikih i malih naroda, nego samo onih koji imaju državu ili ju pak nemaju.³¹²

Nasilno i represivno slamanje Hrvatskoga proljeća, simbolično započeto u Karađorđevu 1. prosinca 1971. godine, obilježilo je i hrvatsku emigraciju: „S prosincem 1971. otpočelo je raspadanje ili, točnije, odumiranje druge Jugoslavije.“³¹³ Takvom duševnom ozračju pridonijela su i ubojstva Brune Bušića (1978.) i Stjepana Đurekovića (1983.). Ona su pokazala da se Tito i komunistički režim mogu održati jedino nasiljem i zločinima, jednako tako kako je i započeo pokoljima hrvatskih vojnika i civila na Bleiburgu i potom na „marševima smrti“ i „križnim putevima“. Potresan zapis o Titovoj odgovornosti za poratne zločine ostavio je i Radica, prenoseći Meštrovićeve riječi o prijemu kod Tita na Brijunima 1959. godine, kada je Tito rekao Meštroviću da se to moralo učiniti kako bi se zadovoljili Srbi.³¹⁴ Sve ga je to dodatno učvrstilo u uvjerenju kako Jugoslavija ne pruža okvir za uspješan rast i razvitak hrvatskoga naroda, shvaćenog kao jedne organske cjeline: „U mojoj je unutrašnjosti odjedanput sve zavrelo i prekipjelo: osjetio sam kroz neprospavanu noć *cio jugoslavenski nokturno i smrt Jugoslavije*.“³¹⁵

Sve to, nažalost, nije bilo dovoljno da uvjeri američku vanjsku politiku u potrebu mijenjanja pravca. Oslanjajući se na de Tocquevilleove proročanske teze o dvama carstvima demokracije, američkom koje donosi istinsku demokraciju i ruskom koje donosi ropstvo zemljama Srednje Europe, poziva Ameriku na snažniji upliv u europske prilike, ali i sprječavanje slične tragedije koja se krajem osamdesetih godina 20. st. događala u zemljama Srednje Amerike (poput Nikaragve s njenim sandinističkim režimom).³¹⁶ To će se dogoditi tek

³¹⁰ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 631.

³¹¹ Usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće*, str. 275.

³¹² HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 215, „Novinski članci o Bogdanu Radici“, Davor Ivanković, „Hrvati su doživjeli preporod“, *Večernji list*, 4. srpnja 1990., str. 4.

³¹³ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 193.

³¹⁴ Usp. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 578–579.

³¹⁵ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 224.

³¹⁶ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 42, „Znanstveni skupovi“, Tekst predavanja Bogdana Radice pod naslovom „The International Factor“.

nakon 1991. godine i izbijanja Domovinskoga rata te obrane ponovno uspostavljene potpune hrvatske samostalnosti od velikosrpske agresije. Iako je uvjeren u to da neće dočekati hrvatsku državu, jednako je tako uvjeren i u to da će hrvatska država osvanuti još prije kraja 20. st., što je doista fascinantno predviđanje: „Ja sam uvjeren u konačnu pobjedu hrvatske borbe za nezavisnost, koju će doživjeti mlađi od mene. Imperativ ovoga vijeka je nezavisnost svakoga naroda. Hegemonizam jednoga naroda nad drugim nestaje. Uvjerem sam da će i Hrvatska biti nezavisna prije kraja ovog stoljeća!“³¹⁷ Doista vjerujući da nikada neće dočekati slobodnu Hrvatsku, Radica joj pred kraj svoje autobiografije posvećuje uzvišene, dirljive i lijepe riječi: „Iako nisam prorok, vjerujem, da *stoljetno sazrijevanje Hrvatske u pravcu istinske i stvarne samostalnosti dolazi svojem zaključku*. Jer, bez nezavisne Hrvatske, i čovječanstvo će se osjećati krnjim i neupotpunjenim. U tome uvjerenju doživljam i konac svojeg života, ali u spokoju i mirne savjesti, da sam svoje najbolje godine, i kao čovjek i kao intelektualac, posvetio Hrvatskoj, i da ma gdje umro, da ću *umrijeti kao Hrvat*, tužan i u posljednjem trenutku, što je nisam ponovno ugledao obasjanu u Slobodi, da i meni dade zadnje počivalište u sjeni najlipše gore Marjana.“³¹⁸ Pokazat će se da tomu doista neće biti tako i da će Radica dočekati ispunjenje svojih najdubljih i najintimnijih snova i ideala.

5. 3. Uspostava Republike Hrvatske

Radica je bio posve uvjeren kako bez velikih globalnih političkih promjena neće doći do stvaranja samostalne hrvatske države uslijed raspada Jugoslavije, baš kao što je i Kraljevina Jugoslavija morala biti uništena prilikom Travanjskog rata 1941. godine. U svom predavanju „The Fall of the Soviet Empire: Prospects for Transition to a Post-Soviet World“ u sklopu Drugoga međunarodnoga kongresa *Professors World Peace Academy* održanog u Ženevi od 13. do 18. kolovoza 1985. godine, na kojem je sudjelovalo preko 250 profesora i sovjetologa (poput Timothyja Gartona Asha) na temu sudbine SSSR-a i perspektive postsovjetske ere, Radica predviđa raspad komunističkoga bloka. Posebno se osvrnuo na geopolitički položaj Jugoslavije i ukazao na politiku nesvrstanosti i ekonomsku pomoć zapadnih kapitalističkih zemalja kao glavne odlike titoizma. Za Radicu je Jugoslavija jedna nestabilna država koja je iznutra izgrizena etničkim napetostima i sukobima Hrvata i Srba, Slovenaca i centralističke

³¹⁷ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 40, „Intervjui“, Intervju Bogdana Radice Gvidu Saganiću, *Nova Hrvatska* 18/1979., str. 8.

³¹⁸ Radica, *Živjeti nedoživjeti*, sv. 2, str. 658.

vlasti u Beogradu, pitanjem Albanaca na Kosovu itd. Radica apelira da srpske političke elite napuste hegemonističku politiku te poziva na mirno razdruživanje svih republika, uz ostavljanje mogućnosti suradnje u nekom zajedničkom obliku tržišta. U isto vrijeme, pozivao je SAD na podržavanje politike demokratizacije i liberalizacije komunističkog poretka u Jugoslaviji jer je dosadašnja američka politika pružanja podrške Titu doživjela težak poraz te je sovjetski monolit ostao praktički u bitnome netaknut.³¹⁹ Pad Berlinskoga zida prouzrokovao je tektonske poremećaje u europskoj i svjetskoj politici uslijed straha od ponovno moćne ujedinjene Njemačke. Prema francuskom sociologu Edgaru Morinu, Europa je zapala u opasnost „balkanizacije nacionalnosti“, no Radica se takvom shvaćanju protivi. Svaka nacija mora imati zadovoljene svoje nacionalne težnje: „Vrijeme prevlasti jednog naroda nad ostalim narodima je svršeno! Europa mora biti kontinent naroda!“³²⁰

Prema Radici, nakon pada Berlinskoga zida i u hrvatskoj je povijesti došlo do odlučujuće i posljednje faze razvoja: „Ovo je treća faza u novijoj hrvatskoj povijesti koja je najznačajnija. (...) Prva faza je bila ona s Radićem, onda dolazi Maček 1939–40, pa onda sve što je slijedilo kroz rat s Pavelićem i Titom i sad dolazi nova mlađa generacija.“³²¹ Za Hrvatsku je početkom devedesetih godina 20. st. nastupilo najpovoljnije moguće razdoblje za uspostavu samostalnosti jer je SAD, barem je u to neispravno uvjeren Radica, okrenula leđa očuvanju Jugoslavije zbog nasilne srpske politike prema Albancima na Kosovu. Prema Radici, mijenjanju tog dojma nabolje najviše je pridonio sam dr. Franjo Tuđman, ostavivši povoljan dojam nakon intervjua danog *The New York Timesu*.³²² Bit će ipak potrebno daleko više od toga da zapadne sile konačne napuste projekt očuvanja Jugoslavije i podupru demokratske težnje nesrpskih naroda. Iako je Radica zastupao koncepciju uspostave demokratske i suverene hrvatske države, zanimljivo je ovdje pripomenuti da očigledno nije bio siguran kako bi se ta nova država trebala zvati. Naime, iz njegovih pisama i objavljenih radova očigledno je kako ime „Republika Hrvatska“ nije smatrao zadovoljavajućim: „Hrvati moraju iskoristiti priliku ostvarenja Republike Hrvatske da sa njom u daljnjem razvoju ostvare Nezavisnu Državu Hrvatsku, bez koje Hrvatima nema budućnosti.“³²³ Naravno da ovdje nije riječ ni o kakvom

³¹⁹ HR–HDA–1769, kut. 7, fasc. 42, „Znanstveni skupovi“, Tekst predavanja Bogdana Radice pod naslovom „The Fall of the Soviet Empire: Prospects for Transition to a Post-Soviet World“.

³²⁰ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 217, „Autorski radovi“, Bogdan Radica, „Zar (i) opet Nijemci?“, str. 3.

³²¹ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 229, Vjekoslav Krsnik, „Prof. Radica se vraća kući“, *Nedjeljni Vjesnik*, 17. lipnja 1990., str. 7.

³²² HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 215, „Novinski članci o Bogdanu Radici“, Nataša Kraljević, „Amerikanci mijenjaju odnos prema Hrvatskoj“, *Vjesnik*, 4. srpnja 1990.

³²³ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 217, „Autorski radovi“, Bogdan Radica, „Zar (i) opet Nijemci?“, str. 3.

Radičinom radikalnom nacionalizmu, nego tek o nazivu države koji u sebi obuhvaća njegove ideale (hrvatsku nezavisnost izraženu kroz vlastitu državu).

Radica, već odavno razočaran svakim oblikom ideje jugoslavenstva, prihvatio je ideju samostalne i neovisne hrvatske države, ali s uvjerenjem kako ju nikada neće dočekati niti doživjeti. Njegovo povratno putovanje tijekom lipnja i srpnja 1990. godine u Hrvatsku, a pogotovo susret s njegovim voljenim Splitom, svjedoči kako čak i takvi pronicavi ljudi ogromnoga životnoga, povijesnoga i diplomatskoga iskustva mogu pogriješiti u onome najvećemu i zbog toga nimalo ne požaliti, o čemu rječito progovara i sam Radica u članku objavljenom u *Hrvatskoj reviji* pod naslovom „Živjeti i – doživjeti!“. Sva dramatičnost trenutka dodatno je potencirana Radičinim uspomnama iz 1945. godine kada su mu mnogi ljudi otvoreno prigovarali što je iz SAD-a našao shodnim ponovno dolaziti natrag u komunističku Jugoslaviju. Radičinom oduševljenju pred konac života doista nema kraja: „Sada, lipnja i srpnja 1990., Hrvatska je uskrsla, sva razdragana, raspjevana i u procesu reorganizacije u slobodnoj REPUBLICI, sa svojim Saborom, vladom i činovništvom, legitimnim nadama da prije ili kasnije zavisi od lijepog vremena i pameti odgovornih ljudi, s jedne i s druge strane dosegne svoje od Boga i od hrvatskog naroda pravo na nezavisan, demokratski i slobodan opstanak.“³²⁴

Osobito je od simboličnoga značenja bio njegov ponovni susret s Franjom Tuđmanom, ali sada kao hrvatskim predsjednikom čiji neosporni legitimitet zadobiven demokratskim izborima Radica osobito dobro zna cijeniti kao uvjereni legalist i pobornik liberalne demokracije. Tuđmana Radica opisuje biranim riječima: „Miran, sabran, sređen i impresivan, izazvao je kod nas pozitivan dojam. Radi se o čovjeku koji je odlučio da konačno ostvari ono za čim su svi vodeći Hrvati, od Stjepana Radića pa do najnovijih vremena, slušajući hrvatski narod, težili. Remek-djelo politike, diplomacije i državništva.“³²⁵ U hrvatskoj je javnosti značajno poraslo zanimanje za samoga Radicu, ali i za njegova publicistička djela, što se pokazalo mnogo važnijim. Hrvatski su se novinari dovoljno upoznali s Radičinim radovima, a pošto je vodio i jednosatni televizijski razgovor s urednikom Dobroslavom Silobrićem u Splitu, da u njima znaju prepoznati vrijednosti i iz njih izvući neizmjerne važne pouke o etničkim sukobima na početku tih sudbonosnih godina uspostave i obrane hrvatske samostalnosti: „Ne treba mnogo mašte da se tadašnji Radićini likovi prenesu na današnjicu i

³²⁴ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 249.

³²⁵ Ibid., str. 250.

na zbivanja u Hrvatskoj.³²⁶ Naime, optužbe za ustaštvo, koje su u ono vrijeme dolazile iz Beograda da se spriječi proces hrvatskoga osamostaljenja, analogne su pozivu Slobodana Jovanovića i njegova Srpskog kluba na borbu protiv netom uspostavljene Banovine Hrvatske.

Radica je u svojim brojnim susretima prilikom posjete demokratskoj Republici Hrvatskoj 1990. godine, osobito istaknuo posjet Matici hrvatskoj pod počasnim predsjednikom Petrom Šegedinom. Od tih je susreta nastojao dobiti konkretizaciju produbljivanja, odnosno bolje rečeno, ponovnu uspostavu suradnje domovinske i iseljene Hrvatske (u prvom planu hrvatskih intelektualaca). Pomoć hrvatskoga iseljništva domovini ne bi smjela ostati samo ekonomska nego prije svega i intelektualna. Zato se uporno zalaže da se knjige povijesne, političke i kulturne vrijednosti iz hrvatske emigracije pošalju u domovinu: „Ekonomske i kulturne doprinose od ogromne su potrebe, a isti se mogu izvršiti suradnjom Hrvata u Hrvatskoj i u slobodi izvan Hrvatske!“³²⁷ Radica je svjestan kako se upravo sada hrvatskom narodu pružila veličanstvena prilika da ponovno uspostavi svoju potpunu suverenost u vlastitoj državi, ali i da se hrvatsko iseljništvo ponovno integrira u hrvatski nacionalni korpus na najbolji mogući način: „Isto tako, potrebno je da se uspostavi veza, i to intenzivna, između dijaspore i Hrvatske. Hrvatsko iseljništvo od 1918. uglavnom bilo uvijek u opoziciji s režimima u Hrvatskoj, jer su mahom svi bili, s malim izuzecima, velikosrpski i protuhrvatski. Danas smo svi jedno. Dijaspore mora podupirati domovinu i s njom živjeti u zajednici.“³²⁸ Teško da bi Radica mogao biti zadovoljan današnjom suradnjom između Hrvatske i njenoga brojnoga iseljništva pa možemo samo žaliti što ne postoji tako britko pero poput njegova da, ispravno prosuđujući, ukaže na svu promašenost i štetnost politike onemogućivanja hrvatskoga iseljništva u aktivnijem sudjelovanju u političkom, ekonomskom, intelektualnom i duhovnom životu vlastite domovine.

Čitav Radičin životni put kao da se sublimirao u posljednje godine njegova života kada postaje svjedokom svojevrsnoga ponovnoga hrvatskoga narodnoga preporoda u vlastitoj domovini. Neobična mu je počast iskazana i time što je ušao u uzak krug od 212 intelektualaca i uglednih osoba (poput Ante Ciliga, Petra Šegedina, Ive Banca itd.) koje je predlagalo Predsjedništvo RH za Ustavotvornu komisiju. Ona je trebala donijeti Ustav Republike

³²⁶ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 229, Branko Tuđen, „Sudbina ponovljene povijesti“, *Večernji list*, 8. rujna 1990.

³²⁷ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 217, „Autorski radovi“, Bogdan Radica, „Umire li Jugoslavija raste Hrvatska“, str. 3.

³²⁸ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 251.

Hrvatske do kraja 1990. godine.³²⁹ Mnogobrojne svoje zablude imao je snage priznati i ne stidjeti ih se, vjerujući da je činio sve što je bilo u njegovoj moći na dobrobit hrvatskoga naroda u okviru europske civilizacije ostalih naroda: „To je najproširenija fraza svugdje po Hrvatskoj: *Hrvatska u Europi i s Europom*. Dosta je Balkana.“³³⁰ Ipak, za razliku od svojih mnogobrojnih kritičara i neistomišljenika, Radica je imao tu rijetku čast i privilegiju vidjeti ostvarenje i realizaciju svojih najvećih duhovnih ideala: hrvatski narod u vlastitoj samostalnoj i neovisnoj državi u okviru srednjoeuropske i mediteranske civilizacije.³³¹ Veo melankolije prebačen preko velikoga dijela njegova života kao da je odgrnut u posljednji čas, tako da Radica, osvrćući se pred kraj svoga života na svoj životni put i temeljno uvjerenje o življenom, a nedoživljenom životu, može konačno slobodno reći: „Pogriješio sam: Živjeti nedoživjeti. *Živjeti i doživjeti*. Hvala Bogu, doživio sam! Hrvatska Republika živi i živjet će, kad Bog i Hrvati hoće!“³³²

³²⁹ HR–HDA–1769, kut. 22, fasc. 219, „Član Ustavotvorne komisije RH“, Branko Podgornik, „Tko su članovi Ustavotvorne komisije“, *Vjesnik*, 18. kolovoza 1990., str. 2.

³³⁰ Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 256.

³³¹ Usp. Radica, *Vječni Split*, str. 104–105.

³³² Radica, *Živjeti – doživjeti*, str. 260.

6. Zaključak

Istražujući koliko je Bogdan Radica tijekom svoga života, pogotovo u drugoj polovici 20. st., bio ponukan globalnim političkim promjenama na metamorfoze vlastitih idejnih sadržaja, može se slobodno zaključiti kako je on kao intelektualac uistinu uvijek, više ili manje, ostajao vjeran uzoru življenja koje vidi kao ostajanje dosljednim samome sebi u nedosljednim i prevratnim vremenima „kratkoga 20. stoljeća“. Čvrsto zastupanje ideja demokracije, liberalizma, duhovne i intelektualne slobode pojedinca spram ideja kolektivnoga (samo)podvrgavanja represivnim totalitarnim režimima nije ga nikada napuštala. Povezana s idejom slobode pojedinca svakako je ideja slobode naroda te se Radica i u tom slučaju, možda kudikamo bolje nego bilo gdje drugdje, pokazuje dosljedan svojim duhovnim idealima, čak i mijenjajući svoja politička stajališta. Radica se upravo time iskazuje kao začudno biće proturječja. Njegov slobodarski duh, nesklon porobljavajućim idejama raznoraznih ideologija, nije mogao ostati imun na monumentalne idejne i političke promjene tijekom 20. st., pogotovo zato što posljedice toga nikada nisu izostale i po hrvatski narod. Njegov vječno tražeći duh težio je sintetizirati i univerzalizirati brigu za duhovni boljitak vlastitoga naroda, nikada ne gubeći iz vida kako je hrvatski narod uronjen u srednjoeuropski i mediteranski kulturni krug, bez čega se ne može razumjeti ni hrvatski narod ni europski kulturni život. Kloneći se bilo kakvoga uskogrudnoga nacionalizma, hrvatski je narod uvijek promatrao u okviru Europe, ali i čitavoga svijeta. Srednjoeuropski i mediteranski kulturni krug i njihova važnost za duhovno formiranje hrvatskoga naroda Radici je ključan argument protiv bilo kakve obnove Jugoslavije u nekom možebitnom promijenjenom obliku. U isto vrijeme, posvemašnja globalizacija i amerikanizacija pružala mu je plodno tlo za kritiku takvih težnji liberalno-demokratskoga kapitalističkoga poretka, ispravno prepoznajući da se sreća jednoga naroda mora graditi u harmoniji svih društvenih slojeva, koja se može postići jedino u slobodi od bilo kakve hegemonije, pa bila ona i globalnoga karaktera. Hrvatski narod, stojeći na razmeđu i sjecištu interesnih sfera raznih europskih i svjetskih velesila, mora se oslanjati na vlastite snage i imati nadu u ideale koji uvijek vode male narode, ali ujedno nikada ne gubeći iz vida politički realizam jer se samo na taj način, u pažljivom harmoniziranju između ideala i stvarnosti, nada i mogućnosti, može izgrađivati i odgajati hrvatski narod u vlastitoj slobodnoj i samostalnoj državi. Radica nije mogao šutjeti, uvijek težeći ono materijalno promatrati iz sfere duhovnoga, odnosno ono materijalno produhoviti, o razlikama hrvatskoga naroda spram ostalih europskih i svjetskih naroda, imajući u vidu kulturne krugove koji taj isti narod prožimaju. Za čovjeka koji u središte svoga svjetonazora postavlja duh, nije ni moglo biti drukčije.

7. Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1769 – Bogdan Radica (HR–HDA–1769).

Objavljeni izvori

Radica, Bogdan, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006.

Radica, Bogdan, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, ²1992.

Radica, Bogdan, *Sredozemni povratak*, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1971.

Radica, Bogdan, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002.

Radica, Bogdan, *Živjeti – doživjeti: eseji*, Božidar Petrač (ur.), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2018.

Radica, Bogdan, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, sv. 1, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1982.

Radica, Bogdan, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz apokalipsu Jugoslavije*, sv. 2, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1984.

Literatura

Banac, Ivo, „Bogdan Radica – agonija i borba“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 371–377.

Banac, Ivo, „Bogdan Radica i njegov Split“, u: Bogdan Radica, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002., str. 7–9.

Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*, Školska knjiga, Zagreb, ³1985.

Đurašković, Stevo, „Bogdan Radica – nacionalist, liberal i kozmopolit istodobno“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 379–385.

Đurašković, Stevo, „Zaboravljeni hrvatski kozmopolit Bogdan Radica“, u: Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara–istoričara 10/1*, Zaklada Friedrich Naumann, Dijalog, Zagreb, 2008., str. 307–325.

Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, ³2013.

Grubišić, Vinko, „Riječ uz ovu knjigu“, u: Bogdan Radica, *Sredozemni povratak*, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1971., str. 293–297.

Kadić, Ante, „Životni put Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, ²1992., str. 371–393.

Katalinić, Kazimir, *Od poraza do pobjede: povijest hrvatske političke emigracije 1945.–1990.*, sv. 1, Naklada Trpimir, Zagreb, 2017.

Katalinić, Kazimir, *Od poraza do pobjede: povijest hrvatske političke emigracije 1945.–1990.*, sv. 2, Naklada Trpimir, Zagreb, 2017.

Kisić Kolanović, Nada, *Andrija Hebrang: iluzije i otrežnjenja*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1996.

Kljaić, Stipe, *Nikada više Jugoslavija: intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017.

Krašić, Wollfy, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, Školska knjiga, Zagreb, 2018.

Macan, Trpimir, *Povijest hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

Macan, Trpimir, „Predgovor novom izdanju“, u: Bogdan Radica, *Hrvatska 1945.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, ²1992., str. 5–10.

Maruna, Boris, „Čovjek agore, pjace i splitskih navada“, u: Bogdan Radica, *Vječni Split*, Jelena Hekman (ur.), Ex libris, Split, Zagreb, 2002., str. 187–190.

Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918–1991): hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.

Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribičević: ideolog, stranački vođa, emigrant*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.

Mirth, Karl, „Autoportret Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Živjeti – doživjeti: eseji*, Božidar Petrač (ur.), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2018., str. 13–53.

Mužić, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*, Naklada Bošković, Split, ⁸2005.

Mužić, Ivan, *O hrvatskoj etnogenezi i masonstvu u Hrvata*, Matica hrvatska – Ogranak Imotski, Naklada Bošković, Split, 2009.

Nenezić, Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji*, Narodna knjiga, Beograd, 1984.

Nenezić, Zoran D., *Masoni 1717–2010: pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, sv. 1, vlast. nakl. Beograd, 2018.

Nenezić, Zoran D., *Masoni 1717–2010: pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, sv. 2, vlast. nakl. Beograd, 2018.

Nikolić, Vinko, „Bogdan Radica – jedno ime za kulturnu povijest Hrvatske“, u: Bogdan Radica, *Živjeti nedoživjeti: uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada*, sv. 1, Knjižnica Hrvatske revije, München, Barcelona, 1982., str. 519–526.

Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*, Golden marketing, Zagreb, 2003.

Pandurić, Josip, „Sudbina 'Agonije Europe' Bogdana Radice“, u: Bogdan Radica, *Agonija Europe: razgovori i susreti*, Disput, Zagreb, 2006., str. 9–17.

Petrač, Božidar, „Pogovor“, u: Bogdan Radica, *Živjeti – doživjeti: eseji*, Božidar Petrač (ur.), Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2018., str. 261–267.

Prpić, Neda, *Dr. Juraj Krnjević: tri emigracije*, Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti „Neda Prpić-Gamiršek“, Hanns Seidel Stiftung, Zagreb, 2004.

Šömen, Branko, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj: Mudrost*, sv. 1, Profil, Zagreb, 2012.

Šömen, Branko, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj: Snaga*, sv. 2, Profil, Zagreb, 2014.

Šömen, Branko, Goran Krstić (ur.), *Biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske: Ljepota*, Hanza Media d.o.o., Zagreb, 2017.

Tuđman, Ankica, *Moj život s Francekom*, Večernji list d.d., Zagreb, 2006.

Tuđman, Franjo, *Usudbene povjestice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1995.